

TARTU ÜLIKOOL
ÕIGUSTEADUSKOND
Karistusõiguse osakond

Ailen Kalda

ASENDUSKODUS KASVAMINE KUI HÄLBEKÄITUMIST MÕJUTAV TEGUR

Magistritöö

Juhendaja
MA Anna Markina

Tallinn
2018

SISUKORD

SISSEJUHATUS	3
1. RISKITEGURITE PARADIGMA	7
1.1 Riskitegurite erinevad dimensioonid	10
1.1.1 Individuaalne tasand	12
1.1.2 Sotsiaalne tasand	14
1.1.3 Kogukonna tasand	15
1.2 Perekonna roll lapse hälbivat käitumist mõjutava tegurina	17
1.2.1 Perekondlikud tegurid kui sotsiaalse tasandi riskitegurid	19
1.2.2 Kiindumussuhte seos delinkventse käitumisega	20
1.3 Perekondlikud tegurid kui sotsiaalse tasandi kaitsvad tegurid	21
2. ASENDUSKODUS ELAMISE MÕJU LAPSELE JA TEMA TULEVIKULE	23
2.1 Asendushooldusteenuse süsteem ja selle mõju lapsele	23
2.2 Asenduskodus elamise mõju hilisemale toimetulekule täiskasvanuna	29
2.2.1 Tööhõive	30
2.2.2 Haridus ja vaimse tervise seisukord	31
2.2.3 Kriminaalne käitumine	33
2.2.4 Asenduskodusse paigutamine ning täiskasvanuea kuritegelikkus	35
3. UURIMUS NING ANDMETE ANALÜÜS	37
3.1 Uurimuse eesmärk, valim ja metoodika	37
3.2 Uurimisandmete analüüs	39
3.3 Asenduskodus ümbritsevad riski- ja kaitsetegurid	41
3.3.1 Elu enne asenduskodu	41
3.3.2 Kohanemine, reeglid ja kaaslastega seotud riskitegurid	42
3.3.3 Hariduse omandamist raskendanud tegurid	47
3.3.4 Suhted täiskasvanutega, usaldus- ja kiindumussuhte puudumine	50
3.3.5 Probleemide märkamine ja psühholoogiline toetus, laste arv asenduskodus	55
3.4 Asenduskodu mõju hilisemale toimetulekule täiskasvanuna	59
3.4.1 Tänapäevane toimetulek	60
3.4.2 Õigusrikkumiste toimepanemine	66
3.4.3 Kriminaalse käitumise lõpp ja uue elu algus	68
KOKKUVÕTE	70
RESIDENTIAL HOME UPBRINGING AS A FACTOR IN THE DEVELOPMENT OF DELINQUENCY	77
Kasutatud kirjandus	85
LISAD	88

SISSEJUHATUS

Iga indiviid kujundab oma elu vastavalt oma oskustele – endale parimal viisil. Kuna enamasti on kõige esimene lähedane suhe lapsel oma emaga, on perekond lapse sotsialiseerumise primaarseks teguriks.¹ Lapsest sõltumatutel põhjustel võib juhtuda, et ta ei saa kasvada oma bioloogilises perekonnas, mistõttu võidakse ta perest eraldada. Eelpool toodust tulenevalt leiab autor, et kui laps on väga noores eas paigutatud asenduskodusse, siis võib lapse sotsialiseerumise esmaseks teguriks pidada just asenduskodu.

Tuginedes isiklikule töökogemusele noorsoopolitseinikuna märkas autor selget joont, et iganädalaselt tuleb tegeleda samade noortega, kelle ühiskonnale taunitavad teod ja käitumine kipuvad korduma - tegemist oli asenduskodus elavate noortega. Vaatamata autori põhjalikule ettevalmistusele, järjepidevusele ja erinevatele mõjutusvahenditele jäid selgusetuks põhjused, miks noored järjepidevalt õigusrikkumisi toime panid. Kui kujunes välja olukord, kus autorist sai mõne noore jaoks justkui usaldusisik, selgus, et probleemid on palju sügavamad ja õigusrikkumised näivad nende kõrval noortele tühised. Koostöös asenduskoduga selgus, et tänapäevases asendushoolduse süsteemis on nii mõnigi oluline puudus ning üheks neist on ennetustöö puudumine just selle sihtgrupi lastega. Selle pinnalt tekkis käesoleva töö autoril mõte, et asenduskodus kasvanud lapsi peaks käsitlema kui eraldi riskigruppi, kellega peaks tegema eraldi suunatud ennetustööd selleks, et vähendada kriminaalset käitumist, mitte ootama tagajärgede ilmnemiseni. Autor on seisukohal, et olenemata valdkonnast tegeletakse Eestis enamasti tagajärgedega, mis on lõppkokkuvõttes oluliselt kahjulikum nii ühiskonna kui ka riigi jaoks üldiselt. Rohkem tähelepanu tuleks pöörata just ennetustegevusele.

Autorile teadaolevalt pole senini Eestis eraldi uuritud asenduskodudes kasvavate laste hälbivat käitumist ei alaealisena ega hiljem täiskasvanueas - siis, kui samad noored peavad hakkama saama iseseisvalt. Mitmed uurimistööd näitavad, et perekonnal on kriitiline roll alaealise edasises kuritegelikus käitumises. A. Siplane kirjutas 2001. aastal magistritöö, milles on toodud ülevaade seostest hälbiva käitumise ja vanemliku hoolitsuse puudumise vahel. Nimetatud uurimuses leidis tõestust asjaolu, et vanematest lahutatud lastel on keskmisest kõrgem risk hälbivale käitumisele. Uurimuses toodi välja, et kuigi vanematest eraldamise ja hälbiva käitumise vahel olev seos ei ole põhjuslik, on see siiski teljeks, mille ümber koonduvad negatiivsed tegurid viivad just hälbiva käitumiseni. Uurimuses toodi välja hulk negatiivseid

¹ I. Aimre. Sotsioloogia. Tallinn: Sisekaitseakadeemia 2013, lk 144.

tegureid, milliste mõjuväljas on riskigrupi alaealine juba oma bioloogiliste vanemate juures elades ning mis võimenduvad pärast nendest lahutamist (nt keskmisest madalam haridustase, sotsiaalmajanduslik staatus, nõrgem sotsiaalne võrgustik, raskused enda identifitseerimisel, usaldussuhte loomise raskused jne). Uuringu järelalusena tõi Siplane välja, et lapse ja tema vanema lahutus on mõlemasuunaline süvenev protsess.²

Märkimisväärse ja ulatusliku uurimuse on läbi viinud Jüri Saar, kes uuris õigusvastast käitumist alaealisena ja kriminaalseid karjääre, keskendudes seejuures erikutsekoolide ja kasvatusliku töö koloonia kasvandikele. Selles kriminoloogilises longituuduuringus püüti välja selgitada hilisemate kriminaalsete karjäärade sõltuvus lapsepõlves ja noorukieas domineerinud objektiivsetest ja subjektiivsetest faktoritest.³ Nimetatud uurimus on käesoleva töö valmimisel olnud oluline näide, millest lähtuda, sest see käsitleb teemasid, mis käesoleva uuringu läbiviimiseks on olulise tähtsusega. Saare uurimus on üks väheseid eestikeelseid materjale, mis keskendub kuritegevuse teaduslikule uurimisele. Kuna ka asenduskodus viibivad lapsed on tihtipeale suunatud erikoolidesse, siis mõnevõrra saab Saare uurimuses toodud andmeid kõrvutada käesoleva töö raames teostatud uuringuga, mis annab selgema ülevaate, kuidas erinevad riskitegurid mõjutavad indiviidide kriminogeenset käitumist.

Hälbiva käitumise uuringuid on läbi viidud rohkelt ning seda tehakse ka edaspidi. Lähtudes kriminaalpoliitika arengusuundadest, on üheks prioriteediks alaealiste kuritegevuse ennetamine.⁴ Autori hinnangul ei saa vähetähtsaks pidada ka täiskasvanute poolt toime pandud kuritegevuse ennetamist, kuid on selge, et täiskasvanuks kujunemise protsessi jooksul toimuv ennetustöö on efektiivsem. Riskiteguritele keskendumine on lapse delinkventsuse ja selle krooniliseks kriminaalseks käitumiseks arenemise ennetamise võti. Mõjusad varajased sekkumised kahandavad tõenäosust, et laps hilisema lapsepõlve ja teismeeas jooksul kuhjuvatele riskitegurite mõju alla satub. Delinkventsus on lapseti erinev ja tuleneb üldiselt eri riskitegurite kombinatsioonidest. Selleks, et delinkventsust ning selle tõsiseks ja vägivaldseks kuritegevuseks arenemist ennetada, peavad sekkumismeetmed arvesse võtma hulka erinevaid individuaalseid, perekondlikke, kaaslaste, kooli ja kogukonnaga seotud tegureid. Meie arusaamises delinkventsuse arengust, seda kujundavatest riski- ja kaitsvatest teguritest ning tõhusatest ennetus- ja sekkumismeetmetest, on endiselt hulgaliselt lünki. Nende lünkade

² A. Siplane. Bioloogiliste sidemete katkemise seostest hälbiva käitumisega. Magistritöö - Tallinn 2001, lk 63-68.

³ J. Saar. Õigusvastane käitumine alaealisena ja kriminaalsed karjäärid (Eesti 1985-1999 longituuduuringuse andmetel). Tartu 2003, lk 11-18.

⁴ Kriminaalpoliitika arengusuunad aastani 2018 heakskiitmine. – vastu võetud 09.06.2010; RT III 2010, 26, 51.

täitmine pakub võimalusi delinkventsust vähendada ja positiivset arengut toetada.⁵ Õigusrikkumiste riskitegurite teemal on väljaspool Eestit koostatud palju süstemaatilisi ülevaateid. Kaitsetegurite kohta, mis kaitsevad õigusrikkumiste eest kõrge riskitasemega gruppides, on uuringuid teostatud vähem ning väga vähe on uuritud kaitsetegurite tekkimist soodustavaid aspekte.⁶ Käesolev magistr töö annab teoreetilise ülevaate riski- ja kaitseteguritest, mis aitavad jõuda selgusele, kuivõrd asenduskodus elamine neid hõlmab ning mõjutab hilisemat toimetulekut täiskasvanueas.

Arvestades asjaolu, et on uuritud küll hälbivat käitumist ning tehtud erinevaid delinkventsuse uuringuid, ei ole autorile teadaolevalt neis töodes määratletud valimit piirdudes asenduskodudes elavate lastega või täisealiste isikutega, kes on elanud asenduskodus. Samuti ei ole ametlikku statistikat selle kohta, kui suurel määral just asenduskodudes elavad lapsed süütegusid toime panevad. Uuringu sihtgrupiks otsustas autor valida isikud, kes on juba täiskasvanud, kuid elanud asenduskodus, et saada võimalikult kompaktselt ülevaadet asenduskodus elamise kohta küsitletute minevikku analüüsid. Eeltoodust tulenevalt saab väita, et käesolev uuring on aktuaalne, vajalik ja uudne.

Eelnevast lähtudes põhistatakse magistr töö uurimisprobleemina küsimus: Kas asenduskodus kasvamist saab pidada hälbekäitumist mõjutavaks teguriks?

Uurimisprobleemi lahendamiseks on töö autor püstitanud järgnevad uurimisküsimused:

1. Missugused hälbekäitumist mõjutavad riski- ja kaitsetegurid ümbritsevad asenduskodus kasvavaid lapsi?
2. Kuidas mõjutab lapsena asenduskodus elamine kriminaalset käitumist tulevikus, täiskasvanuna?

Magistr töö eesmärk on käsitleda hilisema kriminaalse käitumise seoseid asenduskodus elamisega, et seeläbi määratleda, kuidas lapsena asenduskodus kasvamine mõjutab kriminogeenset käitumist täiskasvanuna. Määratledes, missugused hälbekäitumist mõjutavad riski- ja kaitsetegurid ümbritsevad asenduskodus kasvavaid lapsi, selgub, kas asenduskodus kasvamist võiks nimetada hälbekäitumist mõjutavaks teguriks. Uuring annab ülevaate, kuivõrd asenduskodus elamine mõjutab hilisemat kriminaalset käitumist täiskasvanuna, mis põhineb

⁵ J. Reilly. Risk and Protective Factors of Delinquency: Perspectives from Professionals Working with Youth. MSW Clinical Research Paper. School of Social Work. St. Paul, Minnesota 2012, lk 30.

⁶ D. P. Farrington, R. Loeber, M. M. Tfofi. Risk protective factors for offending. New York: Oxford University Press 2012, lk 61.

valimi isiklikust kogemusest tuleneval hinnangul. Magistritöö suunitlus on ennetamine. Uuringu tulemustest sõltuvalt tuuakse käesolevas töös välja ettepanekud selle kohta, millised preventiivsed võimalused on ennetada delinkventset käitumist asenduskodus elavate noorte hulgas, mille mõju avaldub ka hiljem, kui sihtgrupp on astunud iseseisvasse ellu.

Uurimisküsimustele leitakse vastused, kasutades kvalitatiivset uurimismeetodit, mille käigus analüüsitakse läbi viidud poolstruktureeritud süvaintervjuusid. Selle meetodi eripäraks on asjaolu, et intervjueeritav keskendub oma elust rääkides tähtsamatele pöördpunktidele, mis aitavad mõista kriminaalse käitumise trajektoore ning lubab kriminaalse käitumise asetada konkreetsesse sotsiaalsesse ja ajaloolisse konteksti.⁷ Samuti on kvalitatiivse uurimismeetodi abil käesolevas töös käsitletud teoreetilist materjali, tuginedes varasemalt läbiviidud uuringutele ja nende järeldustele.

Töö jaguneb kolmeks peatükiks, millest kaks esimest käsitlevad teoreetilist ülevaadet varasemalt tehtud uuringutest ja neis toodud järeldustest. Tuuakse üldine ülevaade riskitegurite paradigmat, perekonna rollist lapse hälbivat käitumist mõjutava tegurina ning asenduskodus elamise mõjust lapsele ja tema tulevikule. Kolmas peatükk sisaldab empiirilist uuringut, mis koosneb neljast alapeatükist. Tuuakse põhjalik ülevaade uurimusest ja andmete analüüsist ning järeldustest. Muuhulgas tuuakse töö teises pooles välja ettepanekud preventiivsetest võimalustest Eestis.

Autor soovib siiralt tänada Anna Markinat kui juhendajat, kelle professionaalne suunamine, meeldiv koostöö ning toetus aitas kaasa magistritöö valmimisele. Suur tänu headele sõpradele, kolleegidele ja uuringus osalenud isikutele, kes aitasid kaasa käesoleva töö valmimisele. Autor tänab oma perekonda, kes suhtusid kannalikul, mõistvalt ja toetavalt autori õpingutesse ning olid alati olemas.

Käesoleva magistritöö ainevaldkondi enim iseloomustavad märksõnad Eesti märksõnastiku (EMS) alusel on asenduskodud, hälbiv käitumine, riskitegurid, riskilapsed ja alaealiste kuritegevus.

⁷ R. Homel, A. France. Youth Justice Dictionary. - Developmental criminology. Brisbane: Griffith University 2008, lk 3.

1. RISKITEGURITE PARADIGMA

1990. aastatel kujunes välja ja kogus kriminoloogide seas populaarsust riskitegurite ennetamise paradigma. Selle paradigma eesmärgiks on kuritegevuse põhiliste riskitegurite tuvastamine ja nende korvamiseks välja töötatud ennetusmeetodite kasutusele võtmine.⁸ Eestis on läbi viidud mitmeid eneseteadustus-uuringuid alaealiste delinkventse käitumise kohta. Üldkuritegevust ja selle latentsust uuriti Eestis viimati 2000. aastal⁹ Pärnumaal, kuid eneseteadustus-uuringuid on lõputööde raames läbi viidud väga mitmeid, lähtudes eelkõige konkreetsest õigusrikkumisest või on piiratud ühe maakonna uurimisega.¹⁰ Noorte delinkventsuse põhjuseid on aastate jooksul süvitsi uuritud. Vaatamata tehtud teadusuuringute suurele mahule ei näi delinkventsuseni viivat üksainus rada. Siiski näitavad uuringud, et noore delinkventsuse riski kõrgendavad mitu tegurit. Samuti on leitud, et teatud kaitsvad faktorid võivad riskitegurite mõju korvata ja nii delinkventsuse tõenäosust vähendada. Selle mudeli kohaselt tuleb häälbiva käitumise ennetamiseks identifitseerida nii riski- ja kaitsvad tegurid, kui ka strateegiad, mis riskitegurite mõju kahandavad ja kaitsvate tegurite mõju tugevdavad. Käesolev peatükk defineerib ja seejärel identifitseerib vastavalt keskkonnaparadigmale riski- ja kaitsvad tegurid, mis mõjutavad lapsi kolme põhilise, mitme alamjaotusega valdkonna tasandil: individuaalne (mikrotasand), sotsiaalne (mesotasand) ja kogukondlik (makrotasand). Individuaalne tasand hõlmab psühholoogilisi, psühhosotsiaalseid, bioloogilisi ja vaimseid omadusi. Sotsiaalne tasand hõlmab perekonna struktuuri ja eakaaslaste mõju. Kogukonna tasand hõlmab kooli ja ümbruskonda.¹¹

Ühiskonnas on välja kujunenud süsteem, kuidas peab käituma, et ühiskond toimiks. Selleks on ridamisi erinevaid viise ning laskumata filosoofilisele tasandile on autor käesoleva töö raames lähenenud teoreetilise kirjanduse baasil õigusnormide kaudu. Norm on ettekujutus või ettekirjutus sellest, kuidas teatud olukordades ja asjaoludel tuleb isikul käituda. Seda käitumist

⁸ J. Reilly, lk 5.

⁹ K. Klais. Politsei ja latentne kuritegevus. Lõputöö -Tallinn: Sisekaitseakadeemia 2000.

¹⁰ Näiteks:

R. Avaste. Eneserepordi uuringud alaealiste kuritegevuse uurimismeetodina (Tartu koolides). Lõputöö - Tallinn: SKA 2006,

P. Pällin. Alaealiste kriminaalse käitumise mikrosotsiaalsed põhjused Valgamaa koolinoorte näitel. Lõputöö - Tallinn: SKA 2003,

K. Malberg. Eesti alaealiste enesekontroll ja selle mõjud. Magistritöö - Tallinn: TÜ 2014,

S. Kraam. Eneseteadustus-uuring alaealiste delinkventse käitumise levimusest Võrumaal. Lõputöö - Tallinn: SKA 2015,

N. Kartavtseva. Koolinoorte uimastite tarbimise võrdlev uuring Tallinna koolides. Lõputöö - Tallinn: SKA 2015, S. Kraam. Eneseteadustus-uuring alaealiste delinkventse käitumise levimusest ja latentsusest Lõuna-Eestis. Magistritöö - Tallinn: SKA 2017.

¹¹ J. Reilly. Viidatud töö, lk 4.

peetakse õigeks. Hälve on seevastu niisugune käitumine, toimimine, mis ei ole selliste reeglitega kooskõlas.¹² Mõiste *hälbekäitumine* sisu avades järeldame, et see on norme rikkuv käitumine, mis avastamise korral kutsub esile ühiskonna negatiivse reaktsiooni, mis kujutab endast pahameelt, soovi karistada jms.¹³ Inimesed sünnivad teatud sotsiaalsesse keskkonda, kus erinevad normid ja standardid on juba paika pandud ning vastavalt sotsiaalsele keskkonnale tuleb inimesel hakata tegelema sotsialiseerumisega ning lasta end sotsialiseerida. Niiviisi on inimesel võimalik ühiskonda sulanduda. Kui sotsialiseerumisprotsessis on teatud puudusi, siis need võivad avalduda normivastases käitumises. See aga kutsub esile kaaskodanike vastuseisu ja pahameele. Normivastane käitumine ei ole ka alaealistele võõras.¹⁴

Hälbivat käitumist on üsna raske määratleda, sest ühe inimese jaoks vastuvõetav käitumine võib teise jaoks olla täielik kõlvatus. Iga määratleja on sunnitud end ühel või teisel viisil hälbivaks lugema. Statistilise hälbivuse aspektist erineb hälbiv käitumine elanikkonna valdava osa käitumisviisist. Hälbivat käitumist saab määratleda kui kõikvõimalike normide eiramist, kuid tuleb määratleda piir, kust alates on käitumine hälbiv.¹⁵ Antud töö raames käsitletakse hälbivust seoses õigusnormide rikkumisega. Õigusnormidega vastuolus olev tegu ehk õigusrikkumine on käitumine, milles eiratakse õigusnormis kirjeldatud keeldu, jäetakse täitmata suunatud juriidiline kohustus või ületatakse õigusnormiga käitumisele lubatud piire.

Eestis tehtud uuringutest on märkimisväärne välja tuua ISRD, ehk rahvusvaheline alaealiste hälbiva käitumise uuring, mida on Eestis läbi viidud kahel korral: ISRD-2 toimus 2007. aastal ja ISRD-3 2014. aastal. ISRD uurimustes koguti infot käitumishälvete ja ohvriks langemise leviku kohta 7.-9. klasside õpilaste hulgas. Samas uurimuses püüti kriminoloogiliste teooriate arendamiseks kindlaks teha uusi seoseid mitmesuguste sotsiaalsete tegurite ja alaealiste hälbiva käitumise vahel.¹⁶

Eesti Noorteühenduste Liidu poolt on teostatud uuring „Noorteühenduste senine koostöö riskis olevate noortega – selle kitsaskohad ning võimalused“, mille autor Kärt Pärtel toob välja, et laste ja noorte heaolule avaldavad mõju mitmesugused riskitegurid, mis mõjutavad nende sotsiaalset ja emotsionaalset kohanemist ning haridus- ja tööeluga toimetulekut. Ta toob välja

¹² P. Kenkmann. Hälbekäitumine sotsioloogia vaatekohast. – S. Kaugia. Õigus. Psühholoogia. Sotsioloogia: õppematerjale. III. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus 2003, lk 15.

¹³ I. Aimre. Viidatud töö, lk 177.

¹⁴ S. Kaugia. Alaealine õigusliku vastutuse subjektina. – S. Kaugia (koost). Õigus. Psühholoogia. Sotsioloogia: õppematerjale III. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus 2003, lk 147-148.

¹⁵ M. Laine. Viidatud töö, lk 12.

¹⁶ A. Markina, B. Šahverdov-Žarkovski. Eesti alaealiste hälbiv käitumine. Tallinn: Justiitsministeerium 2007.

äärmuslikud näited riskidest, mis lapsi ja noori ümbritsevad ning märgib, et kõige haavatavamad on hooletusse jäetud ja väärkoheldud lapsed; õpiraskuste ja käitumuslike probleemidega õpilased; purunenud, vaeste ja nõrkade sotsiaalsete sidemetega perede lapsed ning kinnistes asutustes viibivad noored.¹⁷ Autor soovib rõhutada, et ka asenduskodu teenusele paigutatud lapsed on eelpool nimetatud äärmuslikest riskidest ümbritsetud.

Eesti Noortevaldkonna arengukavas 2014-2020 tuuakse välja, et noorte riskikäitumist tuleb ühiskonnas paremini ennetada ja selle tagajärgede mõju vähendada. Selleks on sama arengukava järgi noortevaldkonnal võimalus suurendada noorsootöö teenuste kättesaadavust ja selle rolli noorte sotsiaalse tõrjutuse vähendamisel ning probleemide lahendamisel. Haridusvalikud, tööturule sisenemine ja iseseisva (pere)elu alustamine on keerulised üleminekud iga noore elus. Muutused ühiskonnas on toonud kaasa üleminekute ebakorrapärasuse ning pideva kindluse ja ebakindluse tunde vahel edasi-tagasi liikumise nii iseseisva elukoha, töökoha kui õpingute valikul. Tööturul noores eas probleemidesse sattumine toob sageli kaasa pikaajalise negatiivse mõju ning noortel tuleb aidata neid probleeme lahendada. Samuti on arengukavas välja toodud väide, et edasiste elu- ja karjäärivalikute kontekstis on oluline roll ka enesehindamise oskustel, suutlikkusel ise aktiivsust üles näidata ja ettevõtlikul ellusuhtumisel.¹⁸ Autor, toonud välja need olulised etapid iga noore elus, peab märkima, et asenduskodudes kasvavaid lapsi tuleks järjepidevalt suunata, et neil tekiks mingi eesmärk ja siht, mille poole püüelda. Samas peab suunaja olema järjepidev, kannatlik ning siiralt hoolima, mis noorest saab, mitte pelgalt täitma oma töölepingust tulenevaid kohustusi. Autor toetab Eesti Noorsootöö keskuse ideed ja kõike, mida nad teevad, kuid tekib kahtlus, kas tõeliselt abi vajavad riskilapsed jõuavad nende programmideni? Praktikas on riskigrupi noorte kaasamine märksa keerulisem kui selle paberil kirjeldamine. Lapsed ja noorukid, kes osalevad erinevates programmides, on sageli pigem aktiivsed ja ettevõtlikud lapsed, mitte riskilapsed. Määratledes risikitegurid, mis ümbritsevad muuhulgas ka asenduskodudes kasvavaid lapsi, aitab see ette valmistada töögrupe, mis soovivad kaasata riskilapsi ja -noori.

Kui püüda leida andmeid selle kohta, kes kuuluvad riskigrupi, siis K. Pärtel toob välja, et riskinoor on enamasti majanduslikes, geograafilistes ja muudes sotsiaalsetes aspektides väheste võimalustega noor. Samuti eksisteerib arusaam riskinoorest kui kriminaalsest ja probleemsest

¹⁷ K. Pärtel. Noorteühenduste senine koostöö riskis olevate noortega – selle kitsaskohad ning võimalused. Kaardistuse kokkuvõte. Eesti Noorteühenduste Liit: Tallinn 2015, lk 8.

¹⁸ Noortevaldkonna arengukava 2014-2020 heakskiitmine. – vastu võetud 19.12.2013; RT III, 21.12.2013, 17, lk 5-6. Arvutivõrgus: https://www.hm.ee/sites/default/files/noortevaldkonna_arengukava_2014-2020.pdf. (11.12.2017).

noorest. Muuhulgas tõi K. Pärtel välja asjaolu, et noorteühendustel ei ole tervikpilti ja arusaama sellest, millised noored moodustavad riskinoorte sihtgrupi.¹⁹ Järgnevalt tuuakse töös teoreetiline ülevaade riski- ja kaitseteguritest läbi erinevate tasandite. Igal kirjeldatud tasandil on välja toodud nii riski- kui ka kaitsetegurid.

1.1 Riskitegurite erinevad dimensioonid

Sarnaselt meditsiinile võtab ka rahvatervise mudel delinkventsuse ennetamiseks mõeldud sekkumiste väljatöötamisel ja valimisel arvesse riski- ja kaitsvate tegurite olemasolu või puudumist. Ameerika Ühendriikide Haiguste Kontrolli ja Tõrje Keskuse poolt välja töötatud rahvatervise mudel laste ja teismeliste probleemkäitumise ennetamiseks koosneb neljast etapist: probleemi defineerimine, riski- ja kaitsvate tegurite identifitseerimine, ennetusstrateegiate välja töötamine ja katsetamine ning nende laialdase kasutuselevõtu tagamine. See mudel võtab arvesse empiirilist tõendusmaterjali delinkventsusele kõige suurema tõenäosusega kaasa aitavate või seda pidurdavate riski- ja kaitsvate tegurite kohta.²⁰

Järgnevalt annab käesolev töö lühikese ülevaate riski- ja kaitsetegurite definitsioonist ning nende asetsemisest individuaalsel, sotsiaalsel ja kogukonna tasandil. Kuna Eestis pole neid tegureid nõnda uuritud, keskendub ülevaade Inglismaa longituuduuringutest saadud tulemustele – peamiselt Cambridge'i delinkventsuse väljakujunemise uuringule (*Cambridge Study in Delinquency Development*) ja Pittsburghi Noorsoouuringule. Cambridge'i uuringus uuritakse rohkem kui 400-t Londoni meessoost elanikku vanuses 8-48 eluaastat. Pittsburghi noorsoouuringus jälgiti rohkem kui 1500-t poissi Pittsburghi erakoolidest kuni 12 aasta vältel (vastavalt 500-t poissi esimeses klassis ehk umbes 7 aasta vanuses, 500-t neljandas klassis ehk umbes 10 aasta vanuses ja 500-t seitsmendas klassis ehk umbes 13 aasta vanuses).²¹

Mitmed teadlased defineerivad terminit *riskitegur* kui igasugust mõju, mis suurendab probleemse käitumise tekkimise ja kestmise tõenäosust. Kriminoloogid hindavad riskitegureid tulevaste tulemuste prognoosimiseks ning neid väljendatakse tavaliselt tõenäosuste kaudu. Kuigi täie kindlusega ette ennustamine on võimatu, võib korrigeerida mitme riskiteguri mõjualas oleva lapse kohta öelda, et ta on teatud tulemuse, näiteks delinkventsuse suhtes kõrge

¹⁹ K. Pärtel. Viidatud töö, lk 32.

²⁰ J. Reilly. Viidatud töö, lk 6.

²¹ D. P. Farrington jt. Viidatud töö, lk 47-48.

riskitasemega. Kuigi riskitegur prognoosib kuritegevuses osalemise kõrgendatud tõenäosust, on ka välja toodud, et terminit *riskitegur* ei kasutata alati järjekindlalt, millest tulenevalt on vajadus ühtse terminoloogia kasutamiseks. Briti kriminoloog David P. Farrington on piiritletud termini *riskitegur* kui muutuja, mis üldiselt viitab mingi selgitava muutuja äärmuslikule esinemiskategooriale. Näiteks kui vaadeldavaks riskitegurist muutujaks valida vanemlik järelevalve, siis varieerub selle tase puudulikust tasemest hea vanemliku järelevalveni. Ta märgib, et riskitegur viitab ka pidevale selgitavale tegurile nagu vanemliku järelevalve ulatus. Farrington on leidnud, et riskitegurit käsitlevas erialakirjanduses eraldatakse sageli nii riskitegur kui ka tulemus ning mõõdetakse suhte tugevust riskisuhte kaudu. Kui riskisuhe on kaks või kõrgem, mis tähendab delinkventsuse riski kahekordistumist, näitab see muutuja tugevat mõju. Riskisuhte kasutamine võimaldab kuritegeliku käitumise prognoosimise, selgitamise ja ennetamise suhtes optimistlikumale seisukohale asuda ning selle skaala alusel läbi viidud uuringud on viimaste aastakümnete jooksul selgelt tuvastanud indiviidi, perekonna, eakaaslaste, kooli ja kogukonna tasanditel esinevad riskitegurid.²²

Kaitsvate tegurite defineerimisel võib vaadelda mitut lähenemist. Kaitsvaid tegureid võib lihtsalt defineerida riskitegurite vastandina. Kaitsvaid tegureid võib defineerida kui sisemisi ja väliseid ressursse, mis toetavad positiivseid arengutulemusi ja aitavad lastel raskustest jagu saada. Kaitsvaid tegureid võib vaadata ka kui muutujaid, millel on riskifaktoriga vastastikune toime, mis leevendab riskifaktorite mõju.²³

Kaitsvate tegurite uurimise abil võib delinkventsust vähendada ja kogukonda positiivselt mõjutada, mistõttu delinkventsuse riski leevendavate kaitsvate tegurite uurimine on sama oluline kui riskiteguritele keskendumine. Kaitsvad tegurid, mis delinkventsuse riski vähendavad, on tõhusate sekkumiste piiritlemiseks ja arendamiseks olemuslikult vajalikud. Delinkventsuse ennetamiseks tuleb riskitegurid tuvastada ning kaitsvate tegurite mõju tugevdada. Kaitsvate tegurite ja riskitegurite suhtel on delinkventsusele oluline mõju. Kaitsvate tegurite olemasolul võib mitme riskiteguri mõju alla sattunud lapse delinkventset käitumist vältida. Nii nagu riskitegureid, ei ole ka kaitsvaid tegureid selgelt ega järjekindlalt defineeritud. Erinevalt kaitsvatest teguritest on riskitegurid seotud tõenäosusega. Näiteks: riskitegurite mõju all olevad lapsed kogevad tõenäolisemalt negatiivseid tulemusi nagu delinkventsus. Ometi leidub kõrge riskitasemega lapsi, kel õnnestub tõenäosuse kiuste selliseid tulemusi vältida. Lapsi, kes vaatamata riskitegurite mõjule normaalsed või positiivsed tulemused saavutavad,

²² J. Reilly. Viidatud töö, lk 7-8.

²³ J. Reilly. Viidatud töö, lk 8.

kirjeldatakse sõnadega *säilenõtke* ehk *resilientne* (tuleneb ingliskeelsest sõnast *resilient*). Säilenõtkus viitab sellele, et riski mõju all viibinud lapsed on sellega kohanenud või positiivsete tulemuste saavutamisel oma keskkonnast tuge leidnud. Küll aga ei ole kõik lapsed säilenõtked, mis tekitab teadlastes küsimuse, miks mõned noored suudavad rasketes tingimustes adaptiivse toimimise säilitada, aga teised mitte.²⁴

1.1.1 Individuaalne tasand

Indiviidi tasand hõlmab psühholoogilisi, psühhosotsiaalseid, bioloogilisi ja vaimseid omadusi. Kõige tähtsamad delinkventsust prognoosivad individuaalsed tegurid on: madal intelligentsus (vastavalt IQ-testide tulemustele), madal hariduslik suutlikkus ja saavutustase, isiksus ja temperament, impulsiivsus ja hüperaktiivsus, varajane agressiivne käitumine.²⁵

Hüperaktiivsus, kehv keskendumisvõime ja tähelepanu puudulikkus, impulsiivsus ja riskialdis käitumine on kõik positiivses seoses hilisema vägivaldse käitumisega. Pittsburgh'i noorteuuringus identifitseeriti kaks korreleeritud, kuid eraldiseisvat impulsiivsuse vormi – käitumuslik ja kognitiivne. Käitumuslik impulsiivsus on seotud kontrolli puudumisega käitumise üle ning kognitiivne impulsiivsus on võimetus kognitiivset sooritust planeerida. Uuring näitas, et nii kognitiivsel kui ka käitumuslikul impulsiivsusel on delinkventsusega oluline positiivne seos. Mõned uuringud on näidanud, et hüperaktiivsus viib delinkventsuseni ainult juhul, kui laps ilmutab füüsilist agressiooni ja vastanduvat käitumist. Keeruline temperament lapseas, sh ärrituvus, madal autoriteedile kuuletumise ja vastutustundlikkuse tase ning madal kohanemisvõime on delinkventsuse prediktorid. Muuhulgas on jõutud järeldusele, et varajane agressiivne käitumine – enne 13. eluaastat – on hilisema delinkventsuse prediktoriks.²⁶ Samuti tuleb märkida, et esimestel eluaastatel mõõdetud madal IQ viitab hilisemate õigusrikkumiste toimepanemisele alaealisena.²⁷

²⁴ J. Reilly. Viidatud töö, lk 8-9.

²⁵ D. P. Farrington, B. C. Welsh, J. Q. Wilson. Saving children from a life of crime: Early risk factors and effective interventions. New York: Oxford University press 2008, lk 56.

²⁶ J. Reilly. Viidatud töö, lk 12-13.

²⁷ B. C. Welsh, D. Farrington. The Oxford Handbook of Crime Prevention. New York: Oxford University Press 2012, lk 48.

Lapse delinkventsuse tõenäosust vähendavate ehk kaitsvate tegurite hulka kuuluvad:

- tugev side prosotsiaalsete vanematega,
- avatud ja muretu mõttelaad,
- südamlikkus, aktiivsus ja tähelepanelikkus,
- hea toitumus ja tervishoid,
- piisav ja tagatud lapsehoid,
- tugev, laste toimetulekupüüdeid toetav väline tugisüsteem,
- oskus raskustega kohaneda ja neist üle saada,
- kõrge intelligentsus ning prosotsiaalsed probleemilahendamisoskused.²⁸

Autor nõustub seisukohaga, et lapsed, kel on oma vanematega tugev side, kogevad kuulumis- ja turvatunnet, mis aitab neil hilisemas elus raskustega toime tulla. Kui vanem lapsele soojust, hoolt ja turvatunnet pakub, vastab laps tõenäolisemalt soojuse, hoolitsuse ja käitumusliku kuuletumisega.²⁹ Eelpool toodu on laiemalt oluline iseseisvas elus, et osata luua jätkusuutlik ja turvaline paarisuhe ning leida igas eluetapis lahendusi pealtnäha võimatutele või lootusetutele probleemidele. Kui vaadelda kõiki asjaolusid, siis aitab eeltoodu vähendada ka krimonogeenset käitumist.

Lapsed, kes on üles kasvatatud keskkonnas, kus neid ei kuritarvitata ja neile distressi ei tekitata, on suurema tõenäosusega avatud suhtumisega ja muretu temperamendiga. Distress tekitab tugevaid negatiivseid tundeid, palju ärevust ja tugevat närvipinget ning on seotud madala eneseusuga. Väikelastel, kes distressi ei koge, on üldiselt väljakujunenud söömis- ja unemustrid ja nende eest on lihtsam hoolitseda. Sotsiaalselt ja kognitiivselt pädevad lapsed on madalama delinkventsusriskiga. Nagu viitavad D. P. Farrington ja B. C. Welsh, näitavad süstemaatilised ja metaanalüütilised ülevaated järjekindlalt, et koolieelne intellektuaalne rikastamine ja lapse oskuste arendamine on tõhusad delinkventsuse ja hilisemate kriminaalsete õigusrikkumiste ennetamisel. Koolieelsed intellektuaalse rikastamise programmid on suunatud madala intelligentsi ja saavutustaseme individuaalsete riskitegurite leevendamisele. Need programmid on kavandatud kõrgendatud riskiga noortele kognitiivse stimulatsiooni ja rikastavate kogemuste pakkumiseks, mida nad kodus vanematelt tõenäoliselt ei saa. Ülevaated näitavad samuti, et eelkooliprogrammid ja lastehoid on delinkventsuse ennetamisel tõhusad. Sotsiaalsete oskuste õpetamise programmid aga keskenduvad impulsiivsuse, madala empaatiavõime ja

²⁸ J. M. Jenson, M. W. Fraser. A Risk and Resilience Framework for Child, Youth, and Family Policy. Social policy for children and families. London: SAGE 2015, lk 12.

²⁹ J. Reilly. Viidatud töö, lk 15.

enesekesksuse individuaalsete riskifaktorite leevendamisele.³⁰ Autor on seisukohal, et individuaalseid riskitegureid tuleks leevendada eraldi ka asenduskodudes elavate laste puhul, kuna see sihtgrupp on sotsiaalsete oskuste poolest ühiskonnas kehvemas seisundis. Eeltoodust saab järeldada, et oluline on tegeleda ennetamisega just koolieelses eas, mitte oodata tagajärgedeni.

1.1.2 Sotsiaalne tasand

Perekonnaga seotud riski- ja kaitsetegureid analüüsitakse käesoleva töö järgmises peatükis põhjalikumalt, mistõttu ei peatuta sellel siin alapunktis. Järgnevalt tuuakse töös välja sotsiaalse tasandi riskitegurid ja kaitsvad tegurid, mis on seotud kaaslastega.

Pittsburgh'i uuringu järeldusena leiti, et kaaslaste delinkventsus ei prognoosinud uuritud poiste delinkventsust. Uuringu tulemused viitasid sellele, et suhted kaaslastega olid õigusrikkumiste korrelaat, mitte põhjus. Cambridge'i uuringus leiti, et 14-aastaselt delinkventsete sõpradega assotsieerumine oli noore täiskasvanu eas kohtuliku karistamise oluline iseseisev seletav tunnus. Nende tulemuste põhjal püstitati hüpotees, et delinkventsete sõpradega suhtlemise jätkamine võib olla põhitegur selles, kas delinkventsed teismelised noored täiskasvanueas õigusrikkumist jätkavad. Cambridge'i uuring leidis, et poisid kaldusid õigusrikkumisi sooritama koos oma vendadega ja üks vägivaldsuse seletav tunnus oli kuritegeliku vanema venna olemasolu. Uuringus leiti ka, et delinkventsed lapsed kalduvad kaaslaste poolt ära tõugatud olema. Ühtlasi toodi välja, et madal populaarsus 8.-10. eluaastal oli nõrk teismee agressiooni seletav tunnus, kuid oluline kroonilise õigusrikkumise seletav tunnus. Uuringud on näidanud, et grupikuuluvus ja kaaslased mõjutavad delinkventset käitumist oluliselt.³¹ Asenduskodus elavatele lastele on kuuluvustunne väga oluline. Kui kaaslastest kasvõi üks käitub õigussüsteemi mõistes hälbivalt, mõjutab see teisi vähemal või rohkemal määral. Seetõttu on oluline neid noori jälgida ja märgata, kui mõni noor on liidri rollis. Autor on seisukohal, et taolised olukorrad tulevad väga hästi esile, kui mõneks päevaks noortega loodusesse minna, ilma ühiskonna sotsiaalse surveta kasutada interneti ja sotsiaalmeediat, vaid õppides hakkama saama looduses, kus oluline on koostöö isegi juhul, kui keegi end teistest tugevamaks ja paremaks peab – läbi selle areneb ühetekuuluvustunne. Samuti tuleb püüda noorte silmaringi avardada, missugused võiksid või peaksid olema sõbrad, mis on oluline ning

³⁰ J. Reilly. Viidatud töö, lk 15-17.

³¹ J. Reilly. Viidatud töö, lk 22.

millised teod on aksepteeritavad, millised mitte. Seda kõike selleks, et noor hakkaks ise mõtlema ja analüüsima, mis on tema jaoks parim, sest valikuid teeb elus siiski igaüks ise.

Vanemate laste puhul on lähedus vanematega delinkventsuse vastu kaitsev tegur. Kui laps kogeb lähedust, hoolimist, õpetust, suunamist ja piiride seadmist, kujunevad temas tõenäolisemalt välja positiivsed omadused ja tulemused. Need omadused vähendavad käitumisraskusi, tõstavad akadeemilist edukust ja aitavad positiivsete sotsiaalsete suhete loomisel. Kõrge tööhõive taseme, koolide, ressursside ja teenuste rohkusega kogukondades on suurema tõenäosusega stabiilsed naabruskonnad, mis on kaitsvaks teguriks suhetes kaaslastega. Sellised kogukonnad pakuvad lastele võimaluse suhelda positiivsete kaaslastega. Sellistes kogukondades ei esine üldiselt sedavõrd palju tänavavägivalda, mille kaudu lapsed võivad kogeda traumaatilisi sündmusi, mis omakorda takistavad nende arengut ning nende võimet prosotsiaalseid suhteid luua ja alal hoida.³² Autor on seisukohal, et asenduskodudes elavate noorte suunamine erikoolidesse nende käitumise tõttu on liialt ennatlik ja väga äärmuslik meede. Eeldatakse, et noortel peavad positiivsed omadused ja väärtused olema olemas, kuid ei analüüsita, kas neile on antud võimalus neid omadusi välja arendada.

1.1.3 Kogukonna tasand

Kogukonnatasandi riskiteguritele hakati longituuduuringutes tähelepanu pöörama alles 1990. aastatel ning nende faktorite mõju delinkventsusele peetakse tähtsaks edaspidiselt uurida. Teaduspõhiselt on kogukonna tasandil identifitseeritud arvukalt riskitegureid, mis delinkventsuse tekkele kaasa aitavad. Kogukonnanormid (kogukonna hoiakud ja poliitika vägivalla ja kuritegevuse suhtes) ja kuritegevuse levimus naabruskonnas on tegurid, mis ennustavad antisotsiaalse ja õigusvastase käitumise välja kujunemist lastel. On esile toodud, et sagedaste kokkupuude vägivallaga kogukonnas võib lapse arengule ja tõhusa toimimise tasemele pikaajalist mõju avaldada.³³

Ka vaesus on delinkventsuse ja antisotsiaalse käitumise oluline riskitegur. Vaestes ja ebasoodsates oludes elavates perekondades üles kasvatatud lapsed kogevad jõukates perekondades kasvanud lastest kõrgemat õigusrikkumise riski. Cambridge'i uuringus mõõdeti nii indiviidi kui ka tema perekonna sotsiaalmajandusliku staatuse indikaatoreid. Indiviidi

³² J. Reilly. Viidatud töö, lk 25.

³³ J. Reilly. Viidatud töö, lk 25.

vanemate ameti prestiižsusel ei leitud olulist sidet õigusrikkumistega. Kuid perekonna madal sotsiaalmajanduslik staatus indiviidi 8.-10. eluaastal oli hilisema ise teatatud (mitte ametliku) delinkventsuse oluline prediktor. Uuringus leiti, et perekonna madal sissetulek ja halb eluase prognoosisid nii uuringus eneseraporteeritud kui ka reaalselt politsei poolt registreeritud õigusrikkumiste esinemist noorel. Leiti ka, et kohtulikult karistatud meessoost isikute perekond oli nende 8. eluaastal madala sissetulekuga ning nad ise kaldusid 32 aasta vanuselt madalale sissetulekule. Pittsburgh’i uuringu käigus leiti, et suurim sotsiaalmajanduslikku staatust puudutav delinkventsuse indikaator on perekonna sõltuvus sotsiaaltoetustest. Madal sotsiaalmajanduslik staatus oli samuti oluline riskitegur. Uuringus leiti ka, et madal sotsiaalmajanduslik staatus prognoosis vägivalda rohkem europiidse rassi kui afroameeriklaste puhul. Pittsburgh’i noorteuuringus leiti, et vaestes naabruskondades (äärmine vaesus, puudulikud elamistingimused ja kõrge töötuse määr) elavad teismelised muutuvad suurema tõenäosusega delinkventseks, kui jõukamas naabruskonnas elavad teismelised. Uuringus leiti lisaks, et hälbiv käitumine ilmneb kehvemates naabruskondades kiiremini ja nooremas eas. Järeldusena tuleb märkida, et kõrge kuritegevuse määraga kogukondades elavad noored kogevad kuritegevust toetavaid sotsiaalseid norme ja kõrget delinkventsuse riski.³⁴

Olulisimad kooli tasandil delinkventsust prognoosivad riskitegurid on antisotsiaalne käitumine varases eas, õppetöös läbikukkumine algkoolis ning madal koolile pühendumise tase. Delinkventsuse kujunemisega seotud faktorid on üldiselt läbikukkumine ja puudulikud tulemused koolis, mille põhjuseks võivad olla õpiraskused, igavus, aktiivsus- ja tähelepanuhäire või ka õpetaja ja õpilase vastastikune sobimatus. Mitmete uuringute tulemusel saab väita, et lastel, kelle akadeemiliste saavutuste tase või intelligentsustase on madal, on suurem delinkventsuse risk. Samuti peetakse oluliseks kooli valmisolekut lahendada erinevaid probleeme nii, et vältida õpetajate poolset karistust ja vähest kiitust, mis on delinkventsuse soodustamisega kõige enam seotud teguriks.³⁵

Kogukonnatasandi kaitsvate tegurite kohaselt lisavad sotsiaalsed võrgustikud ja perekondi ümbritsev kogukondlik keskkond nii riski- kui ka kaitsvaid tegureid. Kõrgetasemelise sotsiaalse ja emotsionaalse toe allikatega kogukonnad kahandavad lapse väärkohtlemise tõenäosust. Perekonna stressitaset kahandab ka väliste tugisüsteemide olemasolu kogukonnas, näiteks noortekeskused, koolid, sõbrad, sugulased, kirikud jt puhvrid. Ligipääs kvaliteetsetele

³⁴ J. Reilly. Viidatud töö, lk 25-27.

³⁵ J. Reilly. Viidatud töö, lk 28.

meditsiiniteenustele, haridusele jt ressurssidele on samuti olulised kaitsvad faktorid.³⁶ Sellest saab järeldada, et stabiilsed ja ühtehoidvad naabruskonnad edendavad laste elutervet arengut.

Lapsed, kellel on hariduse, tööhõive ja saavutuste osas paremad võimalused, kalduvad madalama tõenäosusega delinkventsusele, kui kehvemate võimalustega lapsed. Paremate võimalustega lapsed saavutavad suurema tõenäosusega oma eesmärgid ja püüdlused. Koolidele, kirikutele ja kogukondadele enam pühendunud lastes kaldub välja kujunema side teiste sarnaste väärtuste ja uskumustega laste ja täiskasvanutega. Sotsiaalsel toel on lapse käitumisele nii otsene kui ka kaudne mõju. On leitud, et lapsed, kes tajuvad piisava toe olemasolu ning kellel on olemas hoolivatest sotsiaalsetest suhetest tulenevad emotsionaalsed ressursid, toetavad elutervet arengut. Samuti on leitud, et vanemate poolt stressi ja väärkohtlemist kogevate laste puhul edendavad toetavaid teenuseid pakkuvad sekkumisprogrammid positiivseid tulemusi. Kogukonna tasandil läbi viidud uuringutes on kasutusele võetud termin *kollektiivne tõhusus*, näitamaks viise, mil moel tugisüsteemid ja ühendatus lapse arengut mõjutavad. Selle perspektiivi kohaselt ulatub lapse areng perekonnast väljapoole. Perekond moodustab osa naabruskonnast kui süsteemist, mis kas suudab või ei suuda lapsele tuge pakkuda. Seega on tõhus kogukond eeldatavasti selline, kus on levinud usk toe pakkumisse ning kus ühiste väärtuste ja uskumustega naabrid on valmis teiste nimel tegutsema. Autor nõustub seisukohaga, et varaste ennetusprogrammide edu põhineb suutlikkusel tõenduspõhiseid programme kohalikul tasandil juurutada ja läbi viia. Selle jaoks on tarvis kolme haruprotsessi: koostöö valitsusorganitega, kohalike probleemide lahendamisele orienteeritud partnerluste loomine (kus osalevad vanemad, õpetajad, naabrid, politseinikud, sotsiaaltöötajad jne) ning kohalike elanike osalus.³⁷

1.2 Perekonna roll lapse hälbivat käitumist mõjutava tegurina

Inimese isiksuse areng algab varajases lapsepõlves. Esimeseks sotsiaalseks keskkonnaks, mis kujundab lapse isiksust, on just tema perekond, tema kodu ja lähedased, kellega ta tihedalt kokku puutub. Enamasti saavad lapsed kodust oma esimesed oskused, teadmised, normid ja väärtused, mis aitavad ühiskonnas kohaneda ja edaspidi elus hakkama saada.³⁸ Peamisi väärtusi ei õpita mitte kooliõppimise, vaid juba enne kooli liivakastis või lasteaias, kus kehtivad kindlad

³⁶ D. P. Farrington jt. Viidatud töö, lk 22.

³⁷ J. Reilly. Viidatud töö, lk 28-30.

³⁸ J. Reilly. Viidatud töö, lk 148.

reeglid, kui tahad seal mängida – nii on ka elus edaspidises elus, sest erinevates situatsioonides kehtivad samasugused reeglid: pead jagama teisega, mängima ausalt, mitte valetama, ei tohi teisi lüüa ega teiste asju võtta jne. Neid teadmisi õpitakse juba varases lapsepõlves ning kogetut jagatakse oma lähedastega, oodates mingitki tagasisidet, läbi mille õpib laps edaspidi käituma. Nimetatud arvamust toetavad ka A. Liivamägi-Hitrov ja K.Kask, kes on koostanud hea ülevaatliku käsiraamatu lapse küsitlemise kohta, tuues seal välja laste arengus olulised muutused. Käsiraamatus toodust tulenevalt saab väita, et teadmisi, kogemusi, eesmärke, oskusi, vahendeid ja hinnanguid pakuvad vanemad oma lastele üldiselt mitteteadlikult. Enda kogemustele ja teadmistele reageerib laps nii nagu vanemad seda teevad, ja kujundab vanemate eeskujul nii oma arusaamise maailmast kui ka suhtlemismustrid edaspidi.³⁹ Kiindumusteooria järgi on lapse eneseusu ja maailma usaldamise allikaks lapse side hooldajaga. Kiindumusteooria põhiidee on lapses turvatunde tekitamine. Kui lapse ja vanema suhe varases eas ootamatult katkestada, tõstab see hälbiva käitumise riske hilisemas elus. On leitud, et turvaline seotussuhe paneb aluse psühholoogiliselt tervele arengule. Seega eeltoodust tulenevalt võivad ebaterved või katkenud seotussuhted viia progresseeruvate isiksuse probleemide ja kehva vaimse terviseni.⁴⁰

Eestis läbi viidud ISRD uuringu kohaselt saab väita, et alaealiste õigusvastase käitumise puhul mängib olulist rolli just vanemate otsene kontroll. Tulemused näitasid, et vanemate teadmine, kus ja kellega nende laps väljas käib, vähendab õigusrikkumiste toimepanemise tõenäosust ning lapse probleemse käitumise esinemise riski.⁴¹ Sarnase järelduseni on jõutud ka Cambridge'i delinkventsuse väljakujunemise uuringus, mille raames uuriti 400-t londonlast vanuses 8-32 eluaastat. Uuringu tulemusena leiti, et puuduliku vanemliku järelevalvega kaheksa-aastastest oli 32. eluaastaks õigusvastase teo toimepanemise eest karistatud 55 protsenti, samas kui ülejäänutest oli karistatud 32 protsenti – tegemist on märkimisväärse erinevusega, millest võib järeldada, et puudulikku vanemlikku järelevalvet kogunud laste puhul suureneb edasises elus kuritegude toimepaneku tõenäosus.⁴² Tänapäeva peremudelid on pidevas muutumises, kus klassikalises mõttes ema ja isa rollid on muutunud. Enda ümber vaadates näeme alati, et kõigil on kiire, tähelepanu on koondunud tööle jms ning lapsed kasvavad selle virvarri sees, omandades juba väga varases eas samasugused toimetulekuoskused, mille saavad oma

³⁹ A. Liivamägi-Hitrov, K. Kask. Lapse küsitlemise käsiraamat. Tallinn: Justiitsministeerium 2016, lk 19-20.

⁴⁰ G. Butterworth, M. Harris. Arengupsühholoogia alused. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus 2002, 49.

⁴¹ A. Markina, J. Saar. Alaealiste hälbekäitumine Eestis, Tšehhis ja Ungaris: rahvusvaheline self-report-meetodil tehtud delinkventsuse uuring. – Juridica 2009/7, lk 475.

⁴² D. P. Farrington, B. C. Welsh, A. Piquero, S.C Berzin, C. Gardiner. Saving children from a life of crime: Early risk factors and effective interventions. New York: Oxford University Press, 2009, lk 17.

vanematelt ning mida nad lihvivad kogu elu, andes samad käitumismustrid edasi oma lastele ja nii võib see ring lõputult kesta. Autor on seisukohal, et *kontroll* on mõiste, mida vanemad ja lapsed tajuvad erinevalt ning see on üks paljudest omadustest, mis inimesi üksteisest eristab ja kujundab arusaamist, kuidas asjad peaksid olema.

1.2.1 Perekondlikud tegurid kui sotsiaalse tasandi riskitegurid

Francis Fukuyama on teoses „Suur vapustus“ välja toonud, et lapse tunnetuslikuks ja sotsiaalseks arenguks on olulised nii peresuhted kui ka ümbritsev ühiskond. Ta leiab, et mitmesuguste peretoetuste ja sissetulekut tagavate programmidega ei lahendata ühiskondlikku probleemi ennast, milleks on tegelikult perekondade lagunemine. Samas tõdeb ta, et vaesus on kuritegevusega seotud ning toob välja isa rolli tähtsuse perekonnas, mida ei saa asendada ükski muu sotsiaalne garantii või meede. Fukuyama leiab, et kriminaalsuse seisukohast on sotsialiseerumine lapseas üks olulisemaid tegureid. Lapsepõlves kujunevad välja harjumused ning ka seaduste järgimine toimub valdavas osas harjumuste pinnalt. Kui vaadelda korduvrikkujaid, siis on neil täheldatud nõrka enesekontrolli, mis samuti kujuneb üsna varases lapsepõlves. Samas ei ole ainult perekond sotsiaalsete tegurite kujunemisel oluline – ka hilisem ühiskondlik lävimine kaaslastega koolis ja tööl võib mõjutada kalduvust käituda kriminaalselt.⁴³ Autor nõustub Fukuyama käsitlusega ning toob välja veel ühiskonna poolse sotsialiseerumise aspekti, mis võiks selgitada kaaslaste tähtsust sotsialiseerumisel ja kriminaalsele käitumisele kaldumisel. Nimelt asenduskodude lapsed viibivad vabal ajal oma „koduses keskkonnas“ sarnase minevikuga lastega. Neil kõigil on üks ühine nimetaja – nad kõik on teatavatel põhjustel oma vanematest eraldatud, mistõttu see justkui ühendab neid ja tekitab ühetkuuluvustunnet. Kuna laste vahel tekivad sõprussidemed ja võimalik, et ka esimesed lähedussuhted, siis mõjutavad nad üksteist. Tihtilugu aga on asenduskodudes elavad lapsed juba enne asenduskodusse sattumist näinud rohkelt elu pahupoolt ning on sellest teinud omad järeldused või on see jätnud jälje nende isiksusse. Järelduste tegemine on subjektiivne, kuid arvestades asjaolu, kui mõjutatavad on lapsed, on üksteise mõju mõistagi ülemäära suur. Kui kasvõi üks noor käitub hälbeliselt ja on kaldunud kuritegevusele, mõjutab see tema kaaslast vähemal või rohkemal määral.

⁴³ F. Fukuyama. Suur vapustus. Inimloomus ja ühiskondliku korra taastamine. Tallinn 2001, lk 48, 77-78, 93.

Perekondlikud tegurid kuuluvad sotsiaalse tasandi riskitegurite hulka. Sotsiaalne tasand hõlmab perekonna struktuuri ja eakaaslaste mõju. Perekonna struktuur on lapse käitumise ja hoiakute kujundamisel äärmiselt tähtis. Perekonna mõju võib pidada samuti kuritegevuse korrelaadiks. 32 uurimuse süstemaatilises ülevaates uurisid psühhiaatriaprofessor R. Loeber ja psühholoogiaprofessor T. Dishion meessoost isikute kuritegevust ennustavaid tegureid. Nad leidsid, et kõige olulisemad riskitegurid olid (tähtsuse järjekorras) vanemate puudulikud kasvatusmeetodid, antisotsiaalne käitumine lapsepõlves, vanemate ja õdede-vendade õigusrikkumised, madal intelligentsus ja hariduslik saavutustase ning lahusolek ühest vanemast. Kolm aastat hiljem viidi läbi ulatuslik ülevaade perekonnaga seotud teguritest kui noorte kuritegevuse korrelaatidest ja prediktoritest ning leiti, et kuritegevust kõige paremini prognoosivad perekonnaga seotud tegurid olid (pingereas) puudulik vanemlik järelevalve, laste tõrjumine vanemate poolt, suur perekond, vanemate madal osalus laste elus, vanemate konfliktid ja antisotsiaalsed vanemad.⁴⁴

1.2.2 Kiindumussuhte seos delinkventse käitumisega

Kiindumussuhte teooriale pani aluse briti psühhiaater John Bowlby, kes oletas, et need lapsed, kes ei koge emotsionaalset kiindumust soojade, armastavate ja seadusekuulekate vanematega, kalduvad delinkventsusele. Lapsed, kes kogeavad oma vanemate suhtes turvalist kiindumussuhet, kalduvad kogema kuulumis- ja turvatunnet. Tõrjuvatel vanematel, kes on külmad ja kasutavad kehalist karistamist, kalduvad olema delinkventsed lapsed. Lapse käitumisele karmilt või karistavalt reageerivad vanemad prognoosivad oma hoiakute ja meetoditega laste hälbivat käitumist. Ebajärjekindel distsipliin ning karmi ja allutava distsipliini perioodid on samuti käitumisraskuste ja delinkventsusega seotud. Vägivald, ränki karistusi, suhtekonflikte, vanemate lahkuminekü võimalust, vaesust, vanemate töötust ja puudulikku sotsiaalset võrgustikku kogenud lapsed on kõigi väärkohtlemise liikidega tihedalt seotud. Koduvägivald kogenud lapse puhul kõrgeneb teismelisena vägivaldses käitumises osalemise risk. Lapse väärkohtlemine ja koduvägivalla pealtnägemise koosinemine mõjutab lapse arenguteed üle kahe korra enam kui ainult koduvägivalla pealtnägemine.⁴⁵

⁴⁴ J. Reilly. Viidatud töö, lk 18.

⁴⁵ J. Reilly. Viidatud töö, lk 19-20.

Enamus lapsekasvatusemeetodite ja õigusrikkumiste vahelise seose seletustest keskendub kiindumus- või sotsiaalse õppimise teooriatele.⁴⁶ Tõhus kasvatus võib väga noortes lastes turvalise kiindumussuhte väljaarendamise kaudu edendada omaalgatust ja enese väärtustamist. Just kiindumus on kognitiivse arengu ja sotsiaalse kohanemise aluseks. Lisaks pakub tõhus vanemlik hool lastele prosotsiaalsete käitumuste mudelit, annab lapsele võimalusi areneda ja eduelamusi saavutada, mis omakorda edendab lapse omaalgatust.⁴⁷ Kiindumust kasutatakse sageli vanema ja lapse suhte või sideme indikaatorina. Autor peab vajalikuks märkida, et asenduskodus elava lapse ja tema vanema kiindumussuhe on kindlasti kahjustunud, mistõttu on see üks tegur, mille tõttu nimetatud sihtgrupp võiks kalduda enam delinkventsele käitumisele ning kriminaalsete karjäärade tekkimisele.

1.3 Perekondlikud tegurid kui sotsiaalse tasandi kaitsvad tegurid

Perekonna tasandi kaitsvad tegurid kahandavad delinkventsuse tõenäosust ning nende tegurite hulka kuuluvad:

- hea kasvatus,
- vanemate olemasolu stressirikastel hetkedel,
- vanemate vaimne heaolu, nende pädevus vanema rolli ja vanemliku vastutuse osas,
- vanemate kõrge enesehinnang,
- vanema positiivne eeskuju, lapse järele valvamine,
- vanematel on perekonna ja sõprade emotsionaalne lähedus ja tugi.⁴⁸

Lapse positiivne areng leiab aset perekonnades, kus on olemas võimekus igapäevaste stressorite mõju leevendada. Igapäevaseid stressoreid on võimalik leevendada perekonna, sõprade, naabrite ja teiste kogukonnaliikmete emotsionaalse läheduse ja toe abil. Seega on oluline vanemate ja lähedaste sotsiaalne tugi, mis kahandab väärkohtlemist ja unarusse jätmist. Vanemate osalemine sotsiaalses võrgustikus leevendab igapäevastressorite mõju. Perekonna ühtehoidvus ja harmooniline abielu on olulised kaitsvad tegurid. Poiste jaoks on kaitsvateks teguriteks kodus välja kujunenud kindel päevakava ja kehtestatud reeglid, tüdrukute jaoks autonoomia ja vanemate emotsionaalne tugi. Nii poiste kui ka tüdrukute jaoks on kaitsvaks teguriks majapidamistööd ja rutiinsed toimetused, milles nad vanemat aitavad. Positiivse

⁴⁶ D. P. Farrington jt. Viidatud töö, lk 53.

⁴⁷ D. P. Farrington jt. Viidatud töö, lk 24.

⁴⁸ J. M. Jenson jt. Viidatud töö, lk 10.

täiskasvanu olemasolu ning tema kui eeskujuga veedetud aja hulk on oluline kaitsev tegur.⁴⁹ Asendushooldusel viibivatel lastel on eelpool nimetatud tegurid puudulikud ja vastupidised, mis selgitab igapäevast kõrget stressitaset ning on omakorda seotud kriminogeense käitumisega.

Asenduskodus viibinud lapsed ei ole kogenud kaitsvaid tegureid. Neli peamist kaitsvate tegurite kategooriat, mis on ilmnunud mitme longituuduuringu lõikes, on järgnevad:

- toetav vanema-lapse suhe ja õhkkond perekonnas,
- positiivsete kasvatusmeetodite kasutamine vanema poolt,
- vanemapoolse piisava järelevalve olemasolu ja kursisolek lapse liikumistega,
- laste heaks informatsiooni ja toe otsimise võimaluse olemasolu.⁵⁰

Autor on seisukohal, et ka täiskasvanueas mõjutab perekond ja lapsena kogetu inimese valikuid, kuidas edaspidi erinevates olukordades toime tulla. Psühholoogid ja käitumise uurijad on välja toonud, et sellised sotsialiseerimise erinevad aspektid nagu vanemliku järelevalve puudumine, vanemate poolt eemale tõukamine ning vanemate agressiivne käitumine laste suhtes (sh karmid kehalised karistused), on suurimad lapse edasiste probleemide ja kuritegevuse ennustajad. Eelnevasse loetellu kuulub ka asjaolu, kui vanemate rollid lastega on vahetunud ehk laps peab ise oma vanemale ema või isa eest olema. Samuti peetakse oluliseks vanemate omavahelisi suhteid ja kriminaalsust. Lapse edasise probleeme mõjutab mõnevõrra ka vanemliku distsipliini puudumine, vanemate tervis ja vanemate eemalviibimine.⁵¹ Kuna kõik tegurid on omavahel põimunudja ühe teguri esinemine kutsub esile järgmise, ei saa üheselt väita, et lapsepõlves mõjunud ebasoodsad faktorid tingivad kindlasti kriminaalset käitumist täiskasvanueas.

⁴⁹ J. Reilly. Viidatud töö, lk 23-24.

⁵⁰ J. Reilly. Viidatud töö, lk 23-24.

⁵¹ R. Loeber, M. Stouthamer-Loeber. Family Factors as Correlates and Predictors of Juvenile Conduct Problems and Delinquency. – Crime and Justice. Chicago: The University of Chicago Press vol 7, 1986, lk 29.

2. ASENDUSKODUS ELAMISE MÕJU LAPSELE JA TEMA TULEVIKULE

2.1 Asendushooldusteenuse süsteem ja selle mõju lapsele

Mõiste *asenduskodu* võeti *lastekodu* asemel kasutusele 2007. aastal. Seda hakati kasutama ka Eesti praegu kehtivas seadusandluses, mis kehtestab asenduskoduteenuse osutamise seonduvat. 2018. aasta alguse seisuga on Eestis 29 asenduskodu.⁵² 2016. aasta lõpu seisuga oli asendushooldusel kokku 2517 last, kellest asenduskoduteenusel oli 1052, perekonnas hooldamisel 205 ja eestkostja perekonnas kasvas 1281 last. Uude perre lapsendati 2015. aastal 50 last.⁵³

Asenduskoduteenuse kujunemine on läbinud mitmeid erinevaid arenguetappe. Nõukogude ajal jagati lapsed erinevate lastekodude vahel vastavalt vanusele. Kuni kolmanda eluaastani elasid vanemliku hoolitsuseta jäänud lapsed väikelastekodus, seejärel kasvatati neid eelkooliealiste laste hooldusasutuses ja kui lapsed said kooliealiseks, kasvatati neid kuni kooli lõpuni kooliealiste lastekodus. Lapsi paigutati vanuse järgi ühest asutusest teise ja ühe pere lapsed lahutati teineteisest – selline süsteem ei toetanud lapse lähedussuhete ja turvatunde kujunemist, kuna inimesed ja keskkonnad lapse ümber vahetusid pidevalt.⁵⁴

Peale Eesti iseseisvumist hakati asenduskoduteenuseid perekessemaks muutma. Seoses Euroopa Liitu (edaspidi EL) astumisega on seadusandlus kooskõlastatud EL õigusega ning arvestatud on Ühinenud Rahvaste Organisatsiooni (edaspidi ÜRO) poolt sätestatuga. Praegune seis Eestis on arenguteel paremuse suunas. Pööratakse rohkem tähelepanu, märkamaks laste probleeme ning püütakse tegeleda subjektiivsemalt. Viimastel aastatel on riik leidnud ressursi korraldada asenduskodude töötajatele koolitusi, mille kasutegur on olnud suurem kui varasemalt. Endiselt on siiski palju kitsaskohti, mis pärsvivad töötulemuste kvaliteeti.

Vanemliku hoolitsuseta jäänud laste hoolekandega seonduvat reguleerivad Eestis mitmed seadused – lastekaitse-, perekonna- ja sotsiaalhoolekande seadus. Lastekaitset korraldavad Vabariigi Valitsus, lastekaitse nõukogu, Sotsiaalministeerium, Sotsiaalkindlustusamet ja

⁵² Toodud portaalis www.eesti.ee,

Arvutivõrgus: https://www.eesti.ee/est/kontaktid/hoolekanne_1/lastekodud. (07.03.2018).

⁵³ Hoolekandestatistika 2015, Sotsiaalministeerium.

Arvutivõrgus: <http://pub.stat.ee/px-web.2001/Database/Sotsiaalelu/databasetree.asp> (07.03.2018).

⁵⁴ P. Turk. Asenduskodudes kasvanud noorte valmisolek iseseisvaks eluks. Poliitüüringute keskus Praxis: Tallinn 2011, lk 12-13.

kohaliku omavalitsuse üksused lastekaitseaduses sätestatud ülesannete alusel.⁵⁵ Sotsiaalhoolekande seaduse (edaspidi SHS) kohaselt on asendushooldusteenus kohaliku omavalitsuse üksuse korraldatav sotsiaalteenus, mille eesmärk on pika- või lühiajaliselt lapse heaolu ja õiguste tagamine, lapsele tema põhivajaduste rahuldamiseks peresarnaste elutingimuste võimaldamine, lapsele turvalise ja arenguks soodsa elukeskkonna loomine ning lapse ettevalmistamine võimetekohaseks toimetulekuks täisealisena.⁵⁶

SHS § 45⁹ kohaselt on asendushooldusteenust võimalik teostada hooldusperes, perekodus või asenduskodus, kus lapsi vahetult kasvatavad isikud on vastavalt hoolduspere vanem, perevanem ja kasvataja. Kohaliku omavalitsuse üksus tagab lapsele asendushooldusteenuse kuni lapse 18-aastaseks saamiseni, kui:

- lapse vanem on surnud,
- lapse vanemale on tema piiratud teovõime tõttu määratud eestkostja,
- vanema hooldusõigus lapse suhtes on peatatud, seda on piiratud või see on täielikult ära võetud,
- laps on vanemast eraldatud.

Asenduskodus võib elada kuni 18-aastaseks saamiseni. 01.01.2018 jõustus uus SHS, mille kohaselt peab noor lahkuma asenduskodust hiljemalt 19. eluaastaks – seda isegi siis, kui ta õpib. Peale asenduskodust lahkumist on võimalus kasutada sotsiaalteenust, mida nimetatakse järelhooldusteenuseks. SHS järgi teostab järelhoolduse teenust täiskasvanud isikutele kohalik omavalitsus ja selle eesmärgiks on asendushoolduselt ja eestkostelt lahkuva isiku iseseisva toimetuleku ja õpingute jätkamise toetamine. Järelhooldusteenust osutatakse lähtuvalt juhtumiplaanist, mille alusel KOV tagab isikule eluaseme ning vajaduspõhised tugiteenused ja toetused maksimaalselt kuni isiku 25 aastaseks saamiseni (SHS § 45¹⁶⁻¹⁷). Selleks, et maksimumaeg teenust kasutada, peab noor täitma mitmeid nõudeid, sest vastasel juhul ta ei kvalifitseeru teenuse saajaks. Praegu ei tea veel keegi, kuidas taoline järelhooldus toimima hakkab. Autori seisukoht on, et KOV-ile on pandud liigne vastutus, mille tagajärjel sõltub tulemus paljuski omavalitsuse ja seal töötavate ametnike tahtest ja edumeelsusest, kuid see ei peaks nii olema. KOV-ide võimalused on samuti väga erinevad ning sõltuvad palju rahalistest ressurssidest ning ametnike valmisolekust tegeleda probleemsete noortega ehk praktilistest oskustest. Samuti ei ole teadaolevalt KOV-ides loodud selle tarbeks uusi ametikohti, kes

⁵⁵ Lastekaitseadus. - RT I, 2014,1 ... RT I, 2017, 19.

⁵⁶ Sotsiaalhoolekande seadus. – RT I, 2015, 5 ... RT I, 2017, 66.

hakkavad järelhoolduse teenuse üle järelevalvet pidama, vaid eelnevalt nimetatud uus ülesanne on lisatud olemasolevate ametnike kohustuste hulka. Lisaks eelpool toodule leiab autor, et seadusandja püüab asenduskodu noore arenemist selles suhtes, et on määranud aja, millal inimene on nii küps, et peab alustama iseseisvat elu. 18- aastasena on üldjuhul läbitud keskkool, kuid kõrgkooliõpingute või kutseõpingute alustamine on suure küsimärgi all, kui noor peab muretsema üüri, toidukulude ja kõigi muude igapäevaste praktiliste ning materiaalsete küsimuste pärast. Arvestades riskitegureid, mis asenduskodus elavaid noori ümbritsevad, võib järeldada, et väga vähesed noored suudavad iseseisvalt toime tulla, kaldumata seejuures kriminaalsele teele. Siinkohal peab autor oluliseks põhjendada, et kuigi vähekindlustatud üliõpilastel on võimalus parema toimetuleku saavutamiseks taotleda erinevaid toetusi ja elukohta üliõpilaskodus, ei ole asenduskodust ellu astunud noorel nõuandjat ja moraalselt toetajat, küllalt pealehakkamist ja võib-olla ka mitte teadmisi selleks, et leida erinevaid võimalusi edukaks toimetulekuks. Kuna paljude teenuste kasutamine, sealhulgas tugiisiku teenus, on vabatahtlik, siis need, kes teenust tõesti vajavad, ei pruugi seda tegelikult saada. Kuna seoses uue SHS-ga suunatakse rahastus KOV-le, siis omab autor seisukohta, et rahapuudus ei ole esmane probleem. Põhilised puudused on ametnike ettevalmistuses ja vajalike spetsialistide väheses arvus ning väga pikkades järjekordades teenustele.

Eelpool käsitletut on analüüsinud ka Merike Kaev ja Kadri Soova, kelle ülevaates „Laste õigustel põhinev ilma vanemliku hoolituseta laste või vanemliku hoolituseta jäämise ohus olevate laste olukorra analüüsist“ ilmnes, et Eestis on vanemliku hoolituseta laste probleemide lahendamiseks tekkinud suundumus detsentraliseerimisele ja vastutuse delegeerimisele KOV-ile. Spetsiifilisemalt kritiseeriti ka olukorda, kus lapse vanematest eraldamisel ei osutata perele enamasti mingeid tugiteenuseid, mis välistab ka võimaluse asenduskodu kasvandikul naasta oma bioloogiliste vanemate juurde. Lisaks leiti, et abi, mida riik ja kohalik omavalitsus pakuvad noorele hoolekandeesutusest ellu astumisel, on liialt väike.⁵⁷

Nii nagu kogu maailmas, areneb ka Eestis asenduskodude süsteem järk-järgult ning põhjuseid, kuidas ja miks lapsed sinna satuvad, on mitmeid. Paratamatu on olukord, et asenduskodudesse sattunud lapsed on haavatavamad. Sageli on lapsed kogenud tundeid, mis on mõjunud psüühiliselt negatiivselt, mistõttu igapäevane toimetulek on raskendatud. Lapsed, kes lõpuks satuvad asenduskodusse, on tihtipeale pidanud kogema erinevat tüüpi väärkohtlemist ja mitmeid puudusi, mida kirjeldati ka eelmises peatükis. Tuginedes Ameerika Ühendriikides läbi

⁵⁷ M. Kaev, K. Soova. Laste õigustel põhinev ilma vanemliku hoolituseta laste või vanemliku hoolituseta jäämise ohus olevate laste olukorra analüüs. Tallinn, 2009, lk 40.

viidud uuringutele, on nende laste vanematel mitmed psüühilised, psühholoogilised ja sotsiaalsed probleemid, mistõttu on ka nende lastel erinevad vajadused ja kõrgem risk sarnaselt käituda.⁵⁸ Kui oleme ühiskonnas või õigusmaastikul harjunud rääkima põhjustest, tagajärgedest ja nende omavahelistest seostest, siis siinkohal on autori seisukoht, et asenduskodusse sattumise puhul on lapse jaoks tegu juba tagajärjega, sõltumata ajahetkest, mis vanuses laps perest eraldatakse. Tagajärjele eelneb rida asjaolusid ja ilmselgelt on need omavahel põhjuslikus seoses. Autor leiab, et üks põhjustest, miks noor hakkab käituma kriminogeenselt, tekitades nii ridamisi uusi tagajärgi, võib olla asenduskodusse sattumine.

Autor tõdeb, et süsteem, mille kaudu lapsed asenduskodusse jõuavad, on küllaltki ajakulukas. Kuigi asenduskodu võiks või peaks olema pigem ajutine koht, kus lapsed viibivad, siis tegelikkuses võivad lapsed seal aastaid elada, kuni nad saavad täisealiseks või saavad päris *oma pere* ehk siis nad lapsendatakse, paigutatakse perekonda hooldusele või eestkostele. Ka asendusoldus ja lapsendamine on see, mis vajaks Eestis rohkem tähelepanu, võib-olla vähem reguleerimist seaduste poolt ja eeldaks ametkondade kiiremat tegutsemist. Autor on seisukohal, et mida kiiremini saab laps lapsendatud või perre hooldamisele, seda valutum on tema jaoks kohanemine. Kui esmase õiguskaitsevahendi kasutamise tagajärjel satub asenduskodusse imik või väikelaps, siis tuleks kiiresti otsustada, mis on lapsele parim. Situatsioonis, kus lapse bioloogiliste vanemate puhul olukorra paranemist oodata ei ole, tuleks lapse parimaid huvisid silmas pidades otsused langetada kiiresti. On teada palju peresid, kes ootavad võimalust lapsendada. Oodates otsustega aastaid, suureneb aga tunduvalt võimalus, et väikeste laste vaimne seisund saab rohkem kannatada.

Lisaks asendushoolduse süsteemile tuleks Eestis tõhustada riskiperede toetamist ja kontrollimist. Põhjus, miks enamasti eemaldatakse perest juba kooliikka jõudnud lapsed, on selles, et enne ei märgata peres esinevaid probleeme või ei teatata nendest õigeaegselt. Varasemalt käis lapse esimestel eluaastatel perearst või õde lapse terviseseisundit kontrollimas kodus, kuid tänapäeval tehakse seda haruharva. Autori seisukoht on, et ametnikud, kes puutuvad kokku vanematega, peaksid oskama probleeme märgata. KOV-ide töötajad, kelle juures käiakse sotsiaaltoetusi taotlemas või politseinikud, kes tegelevad tagajärgedega, peaksid tegema tihedamat koostööd, ennetamaks laste hooletusse jätmist. Hooletusse jäetud last peaksid märkama lisaks riigiametnikele ka ümbritsevad inimesed.

⁵⁸ L. Gypen, J. Vanderfaeillie, S. De Maeyer, L. Belenger, F. Van Holen. Outcomes fo children who grew up in foster care: Systematic-review. Children and Youth Services Review. Belgia: Brussel 2017, lk 74. Arvutivõrgus: www.elsevier.com/locate/childyouth (11.12.2017).

Ühiskonnas on asenduskodudes elavad (rahvakeeli „lastekodudes“ elavad) lapsed saanud endale justkui sellekohase sildi, mis tihtipeale võib kõlada kui õigustus teha asju, mida tegelikult teha ei tohiks. Kuritegelikust käitumisest rääkides on väidetud, et seda põhjustab sisemine *sildi* omaksvõtt. Selle teooria kohaselt *sildistab* ühiskond teatud käitumisviise ja inimesi, mis omakorda toob kaasa isiku õigusvastase käitumise süvenemise. Rääkides asenduskodudes elavatest lastest, siis käituvad nad sageli nt probleemse lapse *sildile* vastavalt.⁵⁹ Seega on tegu justkui suletud ringiga, kus ühiskond sildistab last ja paneb võrdusmärgi mõistete *lastekodu laps* ja *probleemne laps* vahele. Võttes sellise stereotüübi omaks, tekib lapsel tundmus, et ta peabki selliselt käituma. Teisalt võib laps leida sildistamise läbi õigustust: „Olen lastekodu laps ja võingi selliselt käituda“. Autor, olles töötanud noorsoopolitseinikuna ja palju just oma töö raames kokku puutunud erineva sotsiaalse taustaga lastega, leiab isiklikust kogemusest tulenevalt, et asenduskodudes viibivad noorukid vajavad teistsugust lähenemist igasuguses suhtlemises inimesega, kelle eesmärk on aidata. Kuna enamik täisealisi õigusrikkujaid on seadusevastast käitumist alustanud juba alaealisena,⁶⁰ siis tuleks õiguskuulekusele suunamist alustada juba alaealistest. Muudatusi tuleb teha igas valdkonnas, mille mõjutegurid võivad alaealiste sotsialiseerumist takistada ning õigusrikkumisi esile kutsuda, mitte keskenduda ainult riskirühma noortele.⁶¹

Võib arvata, et asenduskodudes elavate laste üle teostatakse kontrolli rohkem, kui tavakodudes kasvavate laste üle, kuna kasvatajad on saanud vastava väljaõppe ning konkreetse käitumisjuhise, kuidas teatud olukordades toimida. Need teadmised ja oskused, mida tavalisel lapsevanemal ei ole. Siiski on asenduskodudes kasvavate lastega pidevalt probleeme, mis oli ka üks ajend käesoleva töö kirjutamiseks. Riigikohus on märkinud, et alaealiste poolt toime pandud õigusrikkumiste korral on esmatähtsad just eripreventiivsed (kasvatuslikud) eesmärgid ning tuleb lähtuda eeldusest, et alaealise poolt toime pandud õigusrikkumine on juhuslikku laadi.⁶² Samas, kui kõneleda kontrollist, siis negatiivset mõju omab ka liigne kontrollimine või karm kodune režiim. Nimelt B. C. Welsh ja D. P. Farrington onuuringutele toetudes välja toonud, et nõrk vanemlik järelevalve, karm distsipliin, eemalepeletav suhtumine, ebajärjekindlad reeglid, halb perejuhtimine – need kõik ennustavad ette alaealiste

⁵⁹ J. Lacan. Labeling Theory. Encyclopedia of Social Theory. Volume II. G. Ritzer. California: SAGE Publications, Inc 2005, lk 428. Arvutivõrgus:
<https://books.google.ee/books?id=mTZ1AwAAQBAJ&printsec=frontcover&hl=et#v=onepage&q&f=false>
(07.12.2017).

⁶⁰ Samasisulisele järeldusele jõudis oma uurimuses ka J. Saar. Viidatud töö.

⁶¹ J. Graham, T. Bennett. Kriminaalpreventsioon Euroopas ja Põhja-Ameerikas. Tallinn: Kriminaalpreventsiooni Nõukogu 1998, lk 26.

⁶² RKKKm 3-1-1-43-06 p 13.1.

õigusrikkumisi teisemees ning hilisemalt noorte täiskasvanute hulgas⁶³. Perekonna tähtsust onerinevates seadusaktides üsna selgelt rõhutatud, kuid siiski on autori seisukoht, et tõlgendamisviise on väga mitmeid. Näiteks ÜRO lapse õiguste konventsioonis⁶⁴, mis jõustus Eesti suhtes 1991. aastal, sisaldub põhimõte, et lapse isiksuse täielikuks ja harmooniliseks arenguks peab laps kasvama perekonna keskel, õnne, armastuse ja üksteisemõistmise õhkkonnas. Teisalt aga kuulub perekond Eesti Vabariigi põhiseaduse (edaspidi PS)⁶⁵ kaitsealasse, mille § 26 kohaselt ei tohi riigiasutused, kohalikud omavalitsused ja nende ametiisikud kellegi perekonna- ega eraellu sekkuda muidu, kui seaduses sätestatud juhtudel ja korras tervise, kõlbluse, avaliku korra või teiste inimeste õiguste ja vabaduste kaitseks, kuriteo tõkestamiseks või kurjategija tabamiseks. PS on omakorda kooskõlas Euroopa inimõiguste ja põhivabaduste kaitse konventsiooniga (EIÕK)⁶⁶, kus artikli 8 kohaselt on igaühel õigus sellele, et austataks tema era- ja perekonnaelu ja kodu ning sõnumite saladust ja sellesse õigusesse ei sekkuta muidu, kui kooskõlas seadusega ja kui see on demokraatlikus ühiskonnas vajalik riigi julgeoleku, ühiskondliku turvalisuse või riigi majandusliku heaolu huvides, korratuse või kuriteo ärahoidmiseks, tervise või kõlbluse või kaasinimeste õiguste ja vabaduste kaitseks. Eelpool toodust saab teha järelduse, et seadusandja on lapse huvid ja arengu tõstnud esikohale, väljendades isiksuse arengu tähtsust just perekonnas. Autor on seisukohal, et praegune Eesti asenduskodude süsteem ei suuda imiteerida perekonda ning lapse perekonnast eraldamist võiks käsitleda kui põhiõiguste raskeimat riivet lapse jaoks, kes samal ajal vajab toetavat perekonda ning lähedasi isikuid enda ümber. Olukorras, kus riik on sekkunud ning tagajärjeks on lapse perest eemaldamine, peaks mõtlema, millisel viisil võiks laps kogeda väärtuslikku pereelu, läbi mille saab alguse teekond selleni, kas isik saab tulevikus meie ühiskonnas iseseisvalt hakkama. Autor leiab, et seda ei ole võimalik teha asenduskodu keskkonnas, kus kasvatajad käivad vahetustega tööl ning ühes peres on kuni 8 last, kes on kõik väga erineva sotsiaalse taustaga. Autor on samal seisukohal mitmete sotsiaalteadlastega, kes on järeldanud, et lastel on õigus turvalisele ja õnnelikule lapsepõlvele, mille kujundamisel on täiskasvanul vastutav roll.⁶⁷

Kuigi Eesti seadusandlus on viimaste aastakümnete vältel üsna palju muutunud ning laste heaolule pööratakse võrdlemisi suurt tähelepanu, tuleks hilisema kriminaalse käitumise ennetamiseks teatud sihtgruppidega tegeleda veelgi rohkem. Asenduskodusse paigutamine võib

⁶³ B. C. Welsh. Viidatud töö, lk 52-53.

⁶⁴ Lapse õiguste konventsioon, RT II 1996, 16, 56.

⁶⁵ Põhiseadus, RT I, 15.05.2015

⁶⁶ Inimõiguste ja põhivabaduste kaitse konventsioon, RT II 2010, 14, 54.

⁶⁷ T. Tulva jt (koost.). Lapse heaolu Eestis: riskid ja valikud (artiklite kogumik). Tallinn: Lastekaitse Liit, Tallinna Ülikool 2006, lk 22.

olla ainuõige otsus lapse vajadusi arvestades, kuid autor on seisukohal, et negatiivsete mõjude vältimiseks lapsele, peaks institutsioonid olema orienteeritud pigem sellele, et lapsed saaksid kasvada oma sugulaste juures või asendusperekonnas. Autor nõustub J. Saare toodud järeldusega, et üldise elukäigu ja kriminaalse karjääri vahel on tugev seos. Mida halvem on isiku sotsiaalne positsioon ühiskonnas, seda suurem on tõenäosus, et ta kuritegusid toime paneb. Alaealisena kasvatus- või karistusasutusse paigutamine, haridustee katkemine, eriala puudumine, varases eas omandatud kahjulikud harjumused ja ühiskondlik sotsiaalne stigmatiseerimine määravad juba ette kogu kontingendi ühiskonnas madalamale positsioonile.⁶⁸

2.2 Asenduskodus elamise mõju hilisemale toimetulekule täiskasvanuna

Kuigi Eestis puudub järjepidev statistika asenduskodudest iseseisvunud noorte käekäigu kohta, võib erinevate uuringute põhjal väita, et sageli ei tule asenduskodust pärit noored eluga toime ja satuvad seetõttu teistesse riigi poolt ülalpeetavatesse hoolekandeesutustesse (varjupaigad, kinnipidamisasutused jne).⁶⁹ Asenduskodud pakuvad esmaseid lapse heaoluks vajalikke teenuseid – kaitsevad lapsi, püüavad toetada ning pakuvad stabiilsust, kuid eelkõige on perekond see, mida lapsed vajavad. Asenduskoduteenus ei suuda asendada perekonda.⁷⁰ Kui vaadata uuringuid, mis keskenduvad täiskasvanud isikute kriminaalsele käitumisele ja seostele, kuivõrd asenduskodus lapsena elamine võiks mõjutada kalduvust käituda kriminogeensemalt, on oluline märkida, et kriminaalset käitumist mõjutavad perekondade erinevad taustad ning individuaalsed omadused. Probleemide päritolu on raske välja selgitada, kuna lastel on erinevad sotsiaalsed probleemid ja kas see mõjutab kuritegelikku käitumist täiskasvanuna, sõltub sellest, kuivõrd laps allub toetavatele sekkumisviisidele.⁷¹

Järgnevalt analüüsin lühidalt olulisi aspekte, mis aitavad selgusele jõuda, kuivõrd asenduskodus elamine mõjutab nende indiviidide tööhõivet, haridust, vaimse tervise seisukorda ja kriminaalsust. Kõik need näitajad on seotud hilisema kriminogeense käitumisega ning aitavad analüüsida, kas ja millisel määral lapsena asenduskodus elamine mõjutab kalduvust käituda

⁶⁸ J. Saar. Viidatud töö, lk 224.

⁶⁹ P. Turk. Viidatud töö, lk 17.

⁷⁰ Joseph P. Ryan, Jun Sung Hong, Denise Herz, Pedro M. Hernandez. Kinship foster care and the risk of juvenile delinquency. *Children and Youth Services Review* vol 32, 2010, lk 1825-1829.

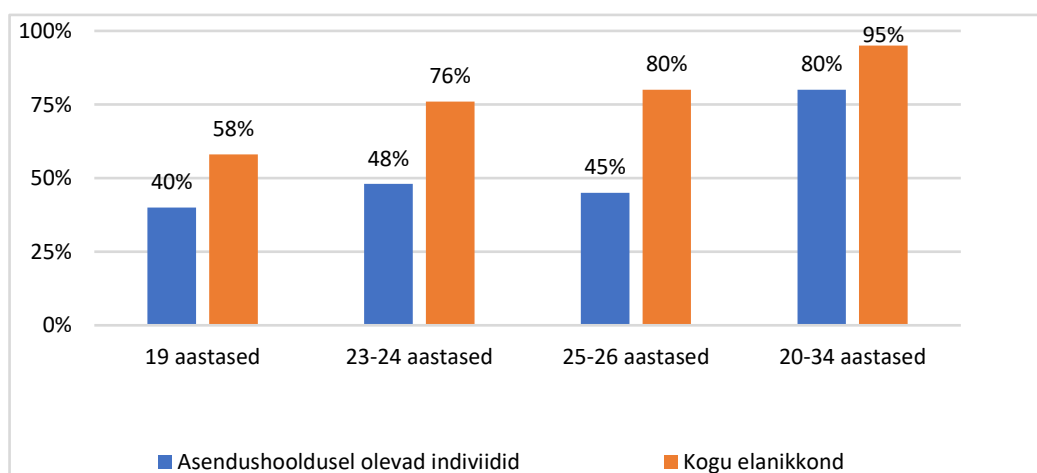
⁷¹ M. J. Lindquist, T. Santavirta. Does placing children in foster care increase their adult criminality? *Labour Economics*, 2014, vol 31, lk 82.

kriminogeensemalt võrreldes tavaperedes elavate lastega. Kuna autorile teadaolevalt ei ole Eestis asenduskodu lastele, kui eraldi sihtgrupile, hilisema kriminogeense käitumise uuringuid tehtud, siis arvandmete väljatoomisel on keskendutud Ameerika Ühendriikides uuritule. Ameerika Ühendriikides on asendushooldus üsnagi levinud. Süsteem toimib küll pisut teisiti kui Eestis, kuid antud valdkonda on uuritud rohkem ja põhjalikumalt. USA-s välditakse asenduskodusse paigutamist – kõige levinum on asendusperede mudel, kus laps paigutatakse kasvama võõrasse perekonda. Ülevaate koostamisel on kasutatud peamiselt Belgia psühholoogi L. Gypeni ja tema kolleegide poolt koostatud süstemaatilist ülevaadet asendushooldusest.

2.1.1 Tööhõive

Asenduskodudes elavatel lastel on sageli peale asenduskodust lahkumist raskusi toimetulekuga. USA-s läbi viidud uuringute tulemusel saab väita, et asenduskodudest lahkudes on neil noortel täiskasvanutel mõnevõrra raskem stabiilse sissetulekuga tööd leida. Tööhõive asenduskodust lahkunud noorte seas on 19-aastaste puhul 18% alla keskmise, 23-24 aastaste seas 28% alla keskmise, 25-26 aastaste seas 35% alla keskmise, kuid üldisemas vahemikus 20-34 aastaste lõikes jääb tööhõive 15% alla keskmise (vt tabel 1).⁷²

Tabel 1. Asendushooldusteenust saanud indiviidide tööhõive võrreldes kogu elanikkonna keskmise näitajaga

Allikas: L. Gypen, J. Vanderfaeillie, S. De Maeyer, L. Belenger, F. Van Holen. Outcomes for children who grew up in foster care: Systematic-review. Children and Youth Services Review. Belgia: Brussel 2017, lk 78.

⁷² L. Gypen jt. Viidatud töö, lk 77.

P. Turk on uuringuraportis nimetanud, et raskused, mida hoolekandeteenustelt lahkuvad noored töökoha leidmisel kohtavad, on pigem seotud hariduse puudumisega kui asendushoolduse taustaga. Lisaks on samas uuringus välja toodud hoolekandeteenustelt lahkunud noorte ebakindlus kui üks põhjustest, miks need noored on tööturul vähem konkurentsivõimelised.⁷³

Autor on seisukohal, et asenduskodu mõju tööhõivele on tõenäoliselt kaudsem kui otsene töökogemus, mistõttu on seda mõju keeruline hinnata. Kui asenduskodus õpetatakse eluks vajalikke oskusi, siis tulevad need kasuks hiljem iseseisvas elus, mis hõlmab ka tööl käimist.

2.2.2 Haridus ja vaimse tervise seisukord

Noortel täiskasvanutel, kes on kasvanud asenduskodudes, on raskem omandada keskharidust. Uuringute tulemused on olnud väga mitmekesised, kuna sihtgrupi vanus on olnud väga erinev, kuid paljudel neist noortest on olnud madalam õppeedukus. 19-aastaste hulgas on keskkooli lõpetanud 64% (tavaperedes kasvanute hulgas on see 91%). Kui sama küsimust küsiti 29 aasta vanuses, siis olid protsendid vastavalt 85 % ja 87%.⁷⁴

Ameerika teadlased Jackson ja Cameron on leidnud, et asenduskodudes kasvavatel lastel on suurem tõenäosus läbida keskkool, kui anda neile tavapärasest rohkem aega. 18 aasta vanuste küsitletute hulgas oli keskkooli läbimise protsent 33%, kuid 24 aastase juba 73%. Kõrghariduse näitajad on veelgi madalamad. Kõik, keda küsitleti, pidasid äärmiselt vajalikuks emotsionaalset toetust hariduse omandamiseks.⁷⁵ See on märkimisväärne tõestus sellest, et asenduskodudes kasvanud noortel läheb kohanemiseks kauem aega. Asenduskodust peab täisealiseks saades aga lahkuma ja iseseisvat elu alustama. Autor märkab tugevat vastuolu - praktika ja seadusest tulenevad eeldused ei ühti reaalse eluga, mida peegeldavad teostatud uuringute tulemused.

Asendushoolduselt lahkumist ning iseseisva elu alustamist on peetud oluliseks arengustaadiumiks noore elus.⁷⁶ Asenduskodus kasvamine on tihtipeale emotsionaalselt raske, mistõttu on selleks puhuks erinevad võimalused, kuidas noori aidata. Belgia psühholoogi L.

⁷³ P. Turk. Viidatud töö, lk 31.

⁷⁴ Ibid L. Gypen jt, lk 75-77.

⁷⁵ S. Jackson, C. Cameron. Leaving care: Looking ahead and aiming higher. Children and Youth Services Review, 34 (2012), lk 1113.

⁷⁶ J. K. P. Greeson. Foster Youth and the Transition to Adulthood: The Theoretical and Conceptual Basis for Natural Mentoring, 2013, lk 40.

Gypeni jt koostatud süstemaatilises ülevaates asendushooldusel olnud laste iseseisvumisest on välja toodud asjaolu, et asenduskodus kasvavate noorte vaimse tervise probleemid häirivad rohkem igapäevast toimetulekut. Samas ülevaates on toodud järeldus, et pärast asenduskodust lahkumist kogeb umbes 12-25% noortest probleeme selliste emotsioonide ja tunnetega toimetulekul, mis tulenevad varasest lapsepõlvest seoses kuritarvitamise ja hooletusse jätmisega. Psühhiaatrilised häired on 33-45% noortest. Läbi elu on asenduskodudes kasvanud inimeste psühhiaatrilise diagnoosi sagedus üsna kõrge, umbes 62-63% neist saavad elu jooksul vähemalt ühe psühhiaatrilise diagnoosi. Sagedasemad diagnoosid on ärevushäired, depressioon, sotsiaalsed foobiad ning aktiivsus- ja tähelepanuhäired. Lisaks on väga suur tõenäosus, et asenduskodus elanud inimesed kalduvad enam ainete kuritarvitamisele ja neil on rohekm sõltuvusprobleeme.⁷⁷

Uuringud näitavad, et viimaste aastakümnete vältel on noorte üleminek iseseisvasse ellu nihkunud vanuse mõttes kaugemale. Üha enam sõltutakse vanemate toetusest ning asenduskodus kasvavate noorte puhul biloogiliste perede toetusest. Noorest iseseisvaks täiskasvanuks saamine on muutumas väljakutseks. Ligi pooled neist noortest, kes peavad astuma iseseisvasse ellu, pole selleks valmis. Vaadates tagasi eelnevatele selles peatükis kirjeldatud punktidele, keskendudes samal ajal läbi viidud teaduslikele uuringutele, ja tõdedes, et asenduskodust tuleb lahkuda täiealiseks saamisel, tuleb märkida järgnevat. Kuigi asenduskodudes kasvavatel lastel on vähem toetust nii materiaalselt kui ka moraalselt, peavad nad alustama iseseisvat elu varem kui nende eakaaslased, kes tihtilugu elavad vanemate juures veel kahekümnendate eluaastate kaskpaigani.⁷⁸ Seega saab väita, et seadus käsitleb iseseisvaks saamist ja täiskasvanuikka jõudmist bioloogilise (ehk vanuse) ning sellest tingitud sotsiaalse rolli ülemineku kaudu. Asenduskodu noorte üleminek täiskasvanuikka on komplitseeritum - noor ei saa ise oma psühholoogilise valmisoleku põhjal otsustada iseseisvasse ellu astumist. Asenduskodus kasvanud noorte valmisolekut iseseisvaks eluks uurinud P. Turk järeldas, et lisaks puudulikele igapäevastele oskustele pole noorte psühholoogiline valmisolek olnud piisav selleks, et siirduda iseseisvasse ellu. Ta jõuab sarnasele järeldusele nagu eelnevalt kirjeldatud L. Gypeni uurimus, et seaduses on reguleeritud hetk, mil noor peab iseseisvaks hakkama (18-aastaseks saamisel), kuid uurimuste kohaselt sõltub iseseisvumine pigem psühholoogilisest seisundist.⁷⁹ Eeltoodut arvestades peaks Eesti asenduskodude noortel justkui olema parem psühholoogiline valmisolek, et nad teeksid iseseisvasse ellu astudes vähem vigu või ennatlikke

⁷⁷ L. Gypen jt, lk 79-80.

⁷⁸ L. Gypen jt, lk 74-75.

⁷⁹ P. Turk, lk 17.

otsuseid, kuna seadusandja on leidnud, et valmisolek on piisav alustamiseks iseseisvat elu väljaspool asenduskodu.

2.2.3 Kriminaalne käitumine

Kõik, mis puudutab alaealiste kriminogeenset käitumist, on aktuaalne nii Eestis kui ka mujal heaaluriikides. Justiitsministeeriumi poolt koostatud iga-aastase kriminaalstatistika järgi registreeriti 2017. aastal 1022 alaealiste poolt toime pandud kuritegu, mida on võrreldes 2016. aastaga kuue võrra rohkem. Suurima rühma alaealiste toime pandud kuritegudest moodustavad isikuvastased ja varavastased kuriteod – kokku 77% kõigist alaealiste kuritegudest. Kohtusse saatis prokuratuur veidi enam kui 230 alaealist ning kriminaalmenetlus lõpetati eduka leppimise tõttu 23-1 korral. 2017. aasta oli viimane, mil sai menetluse lõpetada alaealise kriminaalasja materjalide alaealiste komisjoni edastamisega, edaspidi saavad menetlejad kasutada laiemaid võimalusi erinevate kohustuste või mõjutusvahendite määramiseks.⁸⁰

USA-s läbi viidud uurimused näitavad, et asenduskodudes elavad noored eksivad seaduse vastu tihedamini kui nende eakaaslased. Sõltumata allika pealtnäha usaldusväärsest päritolust ei saa tähelepanuta jätta asjaolu, et ametlikest allikatest saadud andmed võivad olla vigased. Allikates sisalduv informatsioon ei ole täielik, sest kõik õigusrikkumised ei jõua politseini. On kuritegusid, mille puhul jäävad toimepanijad avastamata. Süüteost teatamine sõltub paljudest erinevatest asjaoludest, näiteks kuriteo raskusastmest, kindlustuse nõudmistest, usust politseitöö efektiivsusesse, samuti kannatanu võimalusest politseid teavitada. Kuna Eestis ei ole eraldi statistikat selle kohta, millise taustaga isikud enam süütegusid toime panevad, siis on ennatlik väita, et asenduskodudes elavad noored eksivad seaduse vastu tihedamini, kui nende eakaaslased. Teine aspekt, mis ametlikest kanalitest saadud informatsiooni mittetäielikuks teeb, käsitleb süütegusid, mille toimepanemine isikute endi poolt pole ühiskonnas vastuvõetav. Näiteks selliste süütegude puhul, nagu seda on narkootikumide vahendamine ja prostitutsioon, milles kannatanu on samal ajal ka õigusrikkuja, ei teavitatagi õiguskaitseorganeid⁸¹, kuigi just need on süüteod, mida paljud asenduskodu lapsed toime panevad. Lisaks eeltoodule leiab autor, et paljuski sõltub politseile teatamine eelnevast kokkupuutest politseiga; kas politseisse

⁸⁰ Kuritegevus Eestis 2017. Kriminaalpoliitika uuring. Tallinn: Justiitsministeerium 2017. Arvutivõrgus: http://www.kriminaalpoliitika.ee/sites/krimipoliitika/files/elfinder/dokumendid/kuritegevuseestis_2017_veebi01.pdf (14.04.2018).

⁸¹ J. Junger-Tas, I.H. Marshall. The Self-Report Methodology in Crime Research. Crime and Justice, Vol 25, 1999, lk 292.

pöördudes saadi abi või mitte; kuidas toimus suhtlus ja menetlus kannatanu, tunnistaja või kahtlustatava rollis olles ja milline oli menetleja vahetu suhtlemine subjektiga. 2017. aastal Eestis tehtud avaliku arvamuse uuringust selgub, et usaldus politsei vastu sõltub paljuski sellest, kas omatakse politseis kontakte. Nimelt oli politsei tööga rahul 75% inimestest, kes omavad politseis kontakte. Nende seas, kes on politseiga kokku puutunud kas ohvri või kahtlustatava rollis, on rahulolematute osakaal muude rollidega võrreldes kõige kõrgem.⁸²

Antisotsiaalsete ja kriminaalsete vanemate lapsed kalduvad olema samuti antisotsiaalsed ja osalema delinkventsuses käitumises. Cambridge'i uuringu kohaselt prognoosib kohtulikult karistatud isa, ema, vend või õde lapse delinkventsust. Uuring näitas, et 63 protsenti kohtulikult karistatud isaga poistest olid samuti kohtulikult karistatud, võrreldes 30 protsendiga kohtulikult karistamata isaga poistest. Cambridge'i uuringus oli poisi kümnennda sünnipäeva hetkeks kohtulikult karistatud vanem või kuritegelik õde-vend järjekindlalt poisi tulevase antisotsiaalse käitumise ja delinkventsuse prediktor.⁸³

Oluliseks teguriks lapse käitumise kujunemisel on huvitegevus vabal ajal. Erinevates situatsioonides on jäänud kõlama väide, et noored hakkavad kriminaalselt käituma siis, kui neil on igav. Uuringus "Kogukonnapõhine ennetustöö – ühistegevus varasel märkamisel ja sekkumisel" küsiti noorte arvamust selle kohta, mis aitaks ära hoida noorte sattumist kuritegelikule teele. Enim (17%) arvasid noored, et kuritegelikku käitumist aitaks ennetada alternatiivsete tegevusvõimaluste olemasolu ja nende võimaluste loomine, mis hoiab ära tegevusetust ning sellest tulenevat kuritegevust.⁸⁴ Autor igavusest tingitud süütegude toimepanemisse ei usu. See on väljend, mida noored kasutavad, kuid peegeldab tegelikult suutmatust leida endale aja veetmiseks muud väljundit. Asenduskodus elavatele noortele tuleks leida rohkem võimalusi huvitegevuses osalemiseks. Arvestades kõiki riskitegureid, mis neid noori ümbritsevad, võib juhtuda, et nad ise ei oska leida endale sobivat alternatiivi vaba aja veetmiseks. Huvitegevused aitavad noorel iseennast leida ja pakuvad võimalusi eneseteostuseks, mis on hiljem iseseisvas elus väga olulise tähtsusega.

Angeelika Leppik uuris kriminaalhooldusametnike arusaamu hälbivast käitumisest, mille raames toodi välja, et suur osa asenduskodudes elavatest lastest on juba eos määratud sattuma

⁸² Avaliku arvamuse uuring 2017 PPA. Tallinn: Turu-Uuringute AS 2017, lk 4.
Arvutivõrgus: <https://www.politsei.ee/dotAsset/800842.pdf> (20.02.2018).

⁸³ J. Reilly. Viidatud töö, lk 21.

⁸⁴ K. Pärtel. Noorteühenduste senine koostöö riskis olevate noortega – selle kitsaskohad ning võimalused. Tallinn: Eesti Noorteühenduste Liit 2015, lk 9.

kriminaalkorras karistatute ringi. Mitte vähem tähtsana nentisid kriminaalhooldajad, et asenduskodu lastel puudub sageli ettevalmistus iseseisvaks eluks ja kuna nad ei oska üksi toime tulla, rikuvad nad seadusi endast sõltumatutel põhjustel.⁸⁵ Tegemist on märkimisväärse näitega sellest, kuidas erinevate riskitegurite koosmõjul hakkab noor leidma väljudeid, kuidas paremini toime tulla.

2.2.4 Asenduskodusse paigutamine ning täiskasvanuea kuritegelikkus

Järgnevalt käsitletakse töös M. J. Linqusti ja T. Santavirta poolt koostatud ülevaadet asenduskodusse paigutamise ning täiskasvanuea kuritegelikkuse vahel, tuues esile Stockholmi sünnikohortuuringu andmed. Asendushooldusteenuse ja täiskasvanuea kuritegelikkuse vahel on leitud tugev positiivne seos. Nimelt prognoosib teismeeas (13-18 aastaselt) hooldamisele paigutamine meessoost noorte puhul kõrgemat kuritegelikkust täiskasvanueas. Enne 13. eluaastat asendushooldusele paigutatud laste puhul ei ole sellist olulist seost leitud. Samas tuleb märkida, et tulemused vanglasse saatmise kohta näivad olevat tundlikud mittevaadeldavate muutujate valiku suhtes.⁸⁶

Autor toob välja asjaolu, et eelpool nimetatud tulemused erinevad mitmete eelnevate uuringute omadest. Näiteks on toodud välja, et 2008. aastal tehtud uuringu kohaselt on asendushooldusteenuse kasutajatel marginaalne lapse kinnipidamismäär tõusnud 200-300% võrra. 2014. aastal teostatud uuringu kohaselt on leitud, et asendushooldus võib vangistuse määrast sõltuvast kasutatud sekkumisest mõjuda nii positiivselt kui ka negatiivselt. Välja on toodud asjaolu, et perekonnas hooldamise kasuaalsete efektide suhtes ei pruugi üldistav järeldus võimalik olla ning rõhutatakse, et oluline on see, millised lapsed asendushooldusele paigutatakse ja kuidas nende eest hoolitsetakse.⁸⁷

Sotsiaalne keskkond ja lapse lähedussuhe oma hooldajaga on oluliseks kriminaalse käitumise määrajaks. Vastavalt kriminaalsetele karjääridele ja alaealiste õigusvastase käitumise uurimuse tulemusetele, jaotas J. Saar oma uurimuses individid gruppidesse – loobujate grupp, juhukurjategijate grupp, korduvkurjategijate grupp ja harjumuskurjategijate grupp. Kõige kehvemas olukorras on harjumuskurjategijad, kuna neid iseloomustab pikaajaline ja intensiivne

⁸⁵ A. Leppik. Hälbiva käitumise konstrueerimine kriminaalhoolduses ühe maakohu kriminaalhooldusosakonna näitel. Bakalaureusetöö, Tartu: Tartu Ülikool, lk 37.

⁸⁶ M. J. Lindquist jt. Viidatud töö, lk 82.

⁸⁷ M. J. Lindquist jt. Viidatud töö, lk 82.

kriminaalne karjäär. Analüüsidest perekondlikke situatsioone ja püüdes tuua seost perekonna ning kriminaalse käitumise vahel, ei saa tähelepanuta jätta asjaolu, et harjumuskurjategijad pärinesid suhteliselt väikestest perekondadest (keskmine 2,6 last peres) ja 45% neist elas 20. eluaastal terviklikus peres. Selles grupis oli mõnevõrra rohkem indiviide, kes olid elanud lastekodus või vanavanemate juures. Teist gruppidega võrreldes, saab esile tõsta vanemate ja laste suhteid – kõige kõrgem hinnang tuli suhetele emaga ja kõige madalam suhetele isaga (kusjuures isad olid 81% töölised ja madalama haridusega; 60% alla keskhariduse). Harjumuskurjategijaks soodsama kujunemise määras kriminaalkorras karistamine alaealisena ning erikooli suunatus. Kõigist erikooli suunatud lastest kujunes 30-ndaks eluaastaks harjumuskurjategijaks 42%.⁸⁸

Autor tahab siinkohal välja tuua, et kuigi J. Saare uuringus osalejad kogesid ebasoodsaid faktoreid lapsepõlves, siis täiskasvanuna nad õigusrikkumisi enam toime ei pannud. Eelnevalt kirjeldatud loobujad indiviidid (erikooli kasvandikud, kelle õigusvastane käitumine piirdus alaealisuse perioodiga), kes lapsepõlves kogesid mitmeid ebasoodsaid faktoreid (nt klassikursuse kordamine, kõrge suitsetamise intensiivsus, suur lagununud perekondade osatähtsus, vanemate alkoholismi kõrge tase, suur laste arv perekonnas, väga noored isad, emade madal haridustase ning töötavad emad), tulid täiskasvanueas oma eluga kenasti toime, omades stabiilset elu- ja töökohta. Muidugi tuleb siin märkida asjaolu, et loobujate grupis oli väga vähe isikuid, keda suunati erikooli (ainult 1 indiviid).⁸⁹ Seega autor nõustub T. Moffitti poolt kirjeldatud järeldusega, et alati on olemas grupp indiviide, kes käituvad kriminaalselt üksnes noorukieas ning jõudes küpsemasse ikka (määratledes seda kas täisealisusega või mitte) ei ole kriminogeenne käitumine kunagi kindel.⁹⁰

Eelpool käsitletu kinnitab, et kuigi teooriaid võib olla erinevaid, tuleb eelkõige arvesse võtta indiviidi individuaalseid omadusi ning erinevaid riski- ja kaitsetegureid. Asenduskodus elamine mõjutab hilisemat toimetulekut suurel määral. Asendushoolduse teenust saavad isikud kalduvad käituma delinkventsemalt, kuna neid ümbritseb palju erinevaid neist sõltumatuid riskitegureid. Kaitsvate tegurite ja riskitegurite suhtel on delinkventsusele oluline mõju. Delinkventsuse ennetamiseks tuleb riskitegurid tuvastada ning kaitsvate tegurite mõju tugevdada.

⁸⁸ J. Saar. Viidatud töö, lk 223-224.

⁸⁹ J. Saar. Viidatud töö, lk 222.

⁹⁰ Kirjeldatud T. Moffitt ja A. Caspi ametlikul koduleheküljel, Arvutivõrgus: <https://moffittcaspi.com/content/antisocial-behavior> (06.02.2018).

3. UURIMUS NING ANDMETE ANALÜÜS

Magistritöö käesolevas osas käsitleb autor detailselt uurimisprobleemile lahenduse leidmist, tulemusi ning protsessi, mis läbi järeldesteni jõuti.

3.1 Uurimuse eesmärk, valim ja metoodika

Magistritöö eesmärk on käsitleda hilisemaid kriminaalse käitumise seoseid asenduskodus kasvamisega, läbi mille määratleda, kuidas asenduskodus kasvamine lapsena mõjutab kriminogeenset käitumist täiskasvanuna. Määratledes, missugused hälbekäitumist mõjutavad riski- ja kaitsetegurid ümbritsevad asenduskodudes kasvavaid lapsi, selgub, kas asenduskodus kasvamist võiks nimetada hälbekäitumist mõjutavaks teguriks.

Uurimisprobleemina on käsitletud järgmist: Kas asenduskodus kasvamist saab nimetada hälbekäitumist mõjutavaks teguriks? Uurimisprobleemi lahendamiseks on töö autor püstitanud järgnevad uurimisküsimused:

Missugused hälbekäitumist mõjutavad riski- ja kaitsetegurid ümbritsevad asenduskodus kasvavaid lapsi?

Kuidas mõjutab lapsena asenduskodus elamine kriminaalset käitumist tulevikus, täiskasvanuna?

Eesmärgi täitmiseks viis autor läbi individuaalsed süvaintervjuud sihtgrupiga, kelleks on lapsena asenduskodus elanud ning sealt iseseisvasse ellu astunud täiskasvanud isikud. Uuringus osalejate vanus oli keskmiselt 28 aastat, kõige noorem intervjuueeritav oli 19 aastane ning kõige vanem 38 aastane. Valimis osalevad isikud on valitud juhuslikult üle Eesti. Uuringus osalevad isikud leiti läbi erinevate asenduskodude, MTÜ Igale Lapsele Pere, kriminaalhooldaja, politseinike ja intervjuueeritavate endi kaudu (uuringus osalenud soovitasid oma tuttavaid, kellega nad olid koos kasvanud). Uuringus osalenud isikud sattusid lapsena asenduskodusse elama erinevas vanuses. Kõige madalam vanus asenduskodusse elama sattumise hetkel oli 5 eluaastat, kõige kõrgem 13 eluaastat. Keskmiseks vanuseks, mil asenduskodusse elama asuti oli 7 eluaastat. Peaaegu kõik (va üks isik) mäletasid elu enne asenduskodu. Käesolevas uuringus on tehtud järeldesti, arvestades kogu perioodi varasest lapsepõlvest kuni 18. eluaastani, mil isikud valdavalt astusid iseseisvasse ellu. Autor kasutab väljendit *valdavas osas* seetõttu, et sihtgrupist kaks isikut ei ole seni veel iseseisvasse ellu astunud, kasutades järelhoolduse teenust

ning viis isikut astus iseseisvasse ellu omal soovil enne täisealiseks saamist, lahkudes asenduskodust varem. Kuna enne iseseisvaks saamist elasid isikud suurema osa oma elust asenduskodus, võib määratleda asenduskodu üheks oluliseks sotsialiseerumise teguriks. Ühtlasi on uuringus kajastatud toimetulekut tänase päevani, andes ülevaate, kuidas mõjutas lapsena asenduskodus elamine kriminaalset käitumist täiskasvanuna.

Intervjuude peamine eesmärk oli välja selgitada asenduskodus kasvamisega seotud hälbekäitumist mõjutavad riski- ja kaitsetegurid. Samuti oli sihiks uurida, kuidas mõjutavad asenduskodus elvad noored kokku õigusrikkumisega ning kuidas on noorena asenduskodus elamine mõjutanud hilisemat kriminaalset käitumist täiskasvanuna. Selleks uuriti, kuidas erinevad individuaalsed, perekondlikud, kaaslase ja kooli ning kogukonnaga seotud tegurid mõjutavad kriminaalset käitumist ning kui suur roll oli neil asenduskodul. Tegemist on empiiriapõhise kvalitatiivse sisu analüüsiga, mille käigus uurimisandmete analüüs algas esmalt intervjuude teksti kodeerimisega. Seejärel jagati need suurematesse gruppidesse ning lõpuks püüti loodud struktuur teoreetilisel tasandil kokku võtta.⁹¹

Intervjuud viidi läbi silmast silma ajavahemikul 03.03-30.03.2018 intervjuueeritavale sobivas kohas. Tingituna asjaolust, et üks intervjuueeritav on küll kasvanud Eesti asenduskodus, kuid ei ela enam Eestis, on üks intervjuu läbi viidud Skype'i keskkonda kasutades. Kõik intervjuud viidi läbi eesti keeles, hääl salvestati ning hiljem transkribeeriti.

Kokku viidi uurimustööks läbi 11 intervjuud, millest 6 mees- ja 5 naissoost isikutega. Intervjuud viidi läbi individuaalselt, poolstruktureeritult vabas vormis, vastavalt sellele, kuidas intervjuueeritav end avas. Intervjuude aluseks oli kava, mis lubas küll igal konkreetsel teemal vabalt arutleda, kuid suunas vestlust vastavalt uurimuse eesmärgile.⁹² Intervjuu keskendus asenduskodus kasvanud inimese elust rääkides tähtsamatele pöördepunktidele, mis aitavad mõista kriminaalse käitumise trajektoore ning lubavad kriminaalse käitumise asetada konkreetsesse sotsiaalsesse ja ajaloolisse konteksti.⁹³ Enamasti kestis üks intervjuu 1-3 h. Vastavalt sellele, kuidas isik end avas, oli intervjuude kestus erinev. Isikud, kes soovisid vastata intervjuueerija küsimustele pikema arutluseta, vastasid lühemalt, ning intervjuude kestus jäi 40 min-1h vahele. Kõige pikem intervjuu kestis 3.5 h.

⁹¹ M. Lagerspetz. Ühiskonna uurimise meetodid. Sissejuhatus ja väljajuhatus. TLÜ kirjastus: Tallinn 2017, lk 205.

⁹² Kava vt lisa 1.

⁹³ R. Homel jt. Viidatud töö, lk 3.

Kuna sihtgrupi tsitaadid esitatakse käesolevas töös muutmata kujul, kasutatakse nendes sõna *lastekodu*, mis on samatähenduslik, kui ametlikult kasutusel olev nimetus asenduskodu. Anonüümsuse tagamiseks on intervjueeritavad tähistatud vastavalt tähtedega *R* nagu *respondent* ning numbrina on lisatud intervjuu järjekorranumber. Autor on tähistatud tähega *I* nagu *intervjuerija*.

3.2 Uurimisandmete analüüs

Käesolevas osas kajastatakse intervjuude käigus selgunud tulemusi ning analüüsi ja ettepanekuid, mida saaks praeguses asenduskodude süsteemis teha selleks, et ennetada kriminaalset käitumist. Intervjueeritavate vastused peegeldavad hetkeolukorda Eestis ning toovad välja kitsaskohad, mis aitavad ennetustöö edaspidisel planeerimisel ning töötamisel probleemsete noortega.

Selleks, et selgitada välja, kui võrd asenduskodus elamine mõjutab intervjueeritavate täna toimete tulemist ja elukvaliteeti, tuleb välja selgitada, kuidas nad meenutavad elu asenduskodus – millest oli kõige suurem puudus ja kuidas nad ise oma minevikku analüüsides tajuvad, kas ja kuidas asenduskodu keskkond mõjutas nende käitumist. Taolise meenutuse kaudu selguvad erinevad minevikus ümbritsenud riski- ja kaitsvad tegurid läbi erinevate tasandite, mis omakorda annab hälbivale käitumisele mõningad selgitused. Intervjuu käigus lastakse intervjueeritaval meenutada kokkupuudet õigusrikkumistega, tuua näiteid, millest õigusvastane käitumine alguse sai ning kas ja mis mõjutas enim. Samuti uuritakse intervjueeritavate praegust kokkupuudet õigusrikkumistega ning püütakse välja selgitada, kui võrd noorena asenduskodus elamine on mõjutanud praegust käitumist.

Perekonna roll hälbiva käitumise riskitegurina on väga oluline aspekt, omades suurt tähtsust käitumise ja hoiakute kujundamisel, mistõttu on uurimus sellel detailsemalt peatunud. SHS-e järgi on asenduskodu üks asendushooldusteenuse osutajaid, mida sotsiaalteenuse näol korrab KOV ning eesmärgiks on pika- või lühiajaliselt lapse heaolu ja õiguste tagamine, lapsele tema põhivajaduste rahuldamiseks peresarnaste elutingimuste võimaldamine, lapsele turvalise ja arenguks soodsa elukeskkonna loomine ning tema ettevalmistamine võimetekohaseks

toimetulekuks täisealisena.⁹⁴ On põhjust väita, et asenduskodu roll on pakkuda lapsele asendust pere näol, kus laps täisväärtuslikult saaks areneda ja kasvada. Nii nagu mõistet *asenduskodu* saab autori seisukohast tõlgendada, et tegemist on kodu asendusega neile lastele, kel viimane puudub või pole sobilik, milline tõlgendus ühtib seadusandja eesmärgiga. Intervjuude tulemusena saab analüüsida, millisel määral lapse sotsialiseerumise teguriks on olnud asenduskodu ja millisel määral bioloogiline pere. Kogemused enne asenduskodusse sattumist aitavad piiritleda sotsialiseerumise tegurid enne asenduskodusse sattumist. Olenevalt lapse vanusest, mil ta asenduskodusse sattus, saab intervjuueeritavate tagasiside põhjal hinnata emotsionaalset ja psühholoogilist toetust asenduskodus viibimise ajal. Ühtlasi on võimalik jõuda järeldusele, kuivõrd on kiindumussuhe, kuuluvus- ja turvatunne olulised tegurid selleks, et noor ei hakkaks käituma kriminogeenselt. Kuna on teada, et asenduskodusse satutakse põhjusega ning reeglina on need lapsed kannatanud tõsise vaimse ja füüsilise vägivalda all, siis keskendus intervjuu peamiselt sellele, kuidas selle negatiivse vaimse pagasiga hakkama saadi, kes olid lapsele toeks ning kuidas tagantjärele hinnata elu pöördepunkte ning mõjutavaid tegureid. Teoreetilises osas leidis kinnitust asjaolu, et perekonnast eraldamine ning eelnevad negatiivsed kogemused peresuhetes on oluliseks näitajaks, mille tulemusel võib isik kalduda kriminaalselt hälbelisele käitumisele.

Hälbiva käitumise ennetamiseks tuleb identifitseerida nii riski- ja kaitsvad tegurid kui ka strateegiad, mis riskitegurite mõju kahandavad ja kaitsvate tegurite mõju tugevdavad.⁹⁵ Käesoleva töö teoreetilises osas on käsitletud riski- ja kaitsvate tegurite paradigma, mis annab juhiseid, kuidas neid tegureid ära tunda. Käesolevas alapeatükis tuuakse välja asenduskodus ümbritsevad riski- ja kaitsetegurid lähtuvalt intervjuude tulemustest. Hälbekäitumise ennetamiseks tuuakse lühidalt välja strateegiad, kuidas võiks praeguses Eesti asendushoolduse süsteemis riskitegurite mõju läbi erinevate tasandite kahandada ja kaitsvate tegurite mõju tugevdada.

⁹⁴ SHS § 45⁵ lg 1, § 160 lg 1 on toodud üleminekusätted, mille järgi võib asenduskodu pere koosneda kuni 8 lapsest kuni 31.12.2019.

⁹⁵ G. A. Wasserman, K. Keenan, R. E. Tremblay, J. D. Coie, T. I. Herrenkohl, R. Loeber, D. Petechuk. Risk and protective factors of child delinquency. U. S. Department of Justice. Child delinquency, April 2003 - Office of Juvenile Justice and Delinquency Prevention, lk 2. Arvutivõrgus: <https://www.ncjrs.gov/pdffiles1/ojjdp/193409.pdf> (31.03.2018).

3.3 Asenduskodus ümbritsevad riski- ja kaitsetegurid

3.3.1 Elu enne asenduskodu

Sotsiaalse tasandi riskitegurite hulka kuuluvad perekondlikud riskitegurid määravad ära selle, kuidas harjumused, perekonna struktuur ja eakaaslased on teda eelnevalt mõjutanud. Valdav osa intervjueritavatest sattus asenduskodusse lagunenud perekonnast, mitmel juhul oli teada vaid üks bioloogiline vanem. Suhted õdede ja vendadega on täiskasvanuna kas puudulikud või puuduvad täielikult, kuna ei taheta omavahel suhelda. Üldiselt enamik lapsi eraldati õdedest-vendadest asenduskodusse viimisel või jäeti mõni laps elama vanaema, vanema, mõne sugulase juurde. Mõnel juhul on lastele antud valida, kuhu lastekodusse nad soovivad minna ja sõltuvalt valikust pole õed ja vennad samasse lastekodusse sattunud.

R1: „Minu käest küsiti, kuhu ma soovin minna, kas [K] või [P]. [K] oli minu sissekirjutuse järgi nn õige lastekodu aga mina tahtsin minna [P], kuna teadsin, kuidas siis saan ikkagi kodus käia. Tundsin bussiliiklust, olin eelnevalt kogu aeg ringi hulkunud ja teadsin, et olen isale siis lähemal ja saan ikka kodus käia. Mind ei huvitanud, et vend oli [K]s. Olin siis kuueaastane.“

Enamus uuringus osalenutest (10 isikut) mäletas enda perekonnast eraldamist üsna selgelt. Samuti mäletatakse üsna ereldalt elu enne asenduskodusse sattumist. Neli isikut ei rääkinud elust enne asenduskodu. Üks neist märkis, et ei mäleta elu enne asenduskodu ning kolm ei soovinud sellest rääkida. Perekonnast eraldamine on toimunud erinevatel viisidel ning erinevas vanuses, kõige noorem on olnud 5-aastane ja kõige vanem 12-aastane. Valdavalt on lapse perest ära viinud sotsiaaltöötaja või politsei. Väga märgatav osa - kuus intervjueritavat, on lapsena läinud ise abi paluma kelleltki teiselt tuttavalt inimeselt.

Intervjuudest selgus, et bioloogilised vanemad olid tõrjuvad ning erinevate sõltuvusprobleemidega (peamiselt alkoholiprobleemidega). Valdav enamus intervjueritavatest mõistis väga varajases eas, et peab ise hakkama saama. Kõik intervjueritavad kogesid enne asenduskodusse sattumist vägivalda ja erinevat liiki väärkohtlemist. Uuringus välja toodud kirjeldused annavad alust väita, et enne, kui laps jõuab abistajateni, on tema tervislik seisund üsna halb. Elust enne asenduskodu oli intervjueritavatel pigem raske rääkida. Mõnel juhul ei saanud sel teemal pikalt peatuda, sest intervjueritava emotsioonid ei lasknud edasi rääkida. Valdav enamus uuringus osalenud isikutest ei ole üle saanud vanemate (reeglina ühe vanema) käitumisest, mis põhjustab neile tänaseni erinevaid probleeme.

R2: „Sain peksa ema käest, kui ta täis oli. Ma alati nutsin, aga kui ta nägi, et ma ei nutnud, siis ta läks närvi ja tuli mulle kallale. Hirm on nii suur peksa saada ja seepärast võtsin vastu otsuse, et ma ei taha kodus olla“ ... „emale meeldis, kui ma nutsin...sain aru, et ta nautis seda kõike. Üks oligi see, et ta lõikus ennast ja ma ei nutnud enam, kui seda nägin. See ajas teda närvi. Tal oli jälle mingi joomistuur, pani mind luku taha, et ma ei saaks kooli minna. Nutsin, kuna ei saanud kooli minna. Ema naeris selle peale ja hirnus näkku. Siis ma nutsin. Siis sai mul mõõt täis ja siis tundsin, et ma ei taha rohkem...siis võtsin kapist kõik tabletid, mis seal olid, sõin need kõik ära, et ma ära sureks.“

Lähedus vanematega on laste puhul kaitsvaks teguriks. Lapse kogemused läheduse, hoolimise, õpetuse, suunamise ja piiride seadmisega kujundavad temas positiivsed omadused ja tulemused. Intervjuude põhjal võib järeldada, et uuringus osalenud isikutel puudusid kõik kaitsvad tegurid, mis sotsiaalset tasandit iseloomustavad.

3.3.2 Kohanemine, reeglid ja kaaslastega seotud riskitegurid

Intervjuudest ilmnes mõne intervjuueeritava poolt kirjeldatud kohanemiskasutusi, mis tekitasid negatiivse emotsiooni asenduskodu suhtes. Kuna erineva taustaga lapsi on asenduskodus palju, siis uued lapsed pannakse alati proovile ja vaadatakse, missugune ta on. Intervjuueeritavad tõid välja, et koheselt asenduskodusse sattumise järel, vanusest olenemata, tuleb hakata ennast tõestama. Kui paluti selgitada täpsemalt, siis selgus, et vanemad lapsed pakuvad üldiselt kohe suitsu – seega suitsetamissõltuvus tekib väga varases eas, enamasti enne kümnendat eluaastat. Sama on alkoholi tarbimisega. Samas tuuakse välja, et asenduskodu personal on teadlik, aga see ei lähe neile korda. Tuuakse ka välja asjaolu, et keegi ei küsi asenduskodus lapselt tema tunnete kohta ega arvamust ühe või teise asja osas.

R6: „Esimestel päevadel kohe anti suits näppu. See oli kaheksaselt.“

R1: „No see oli tavaline, suitsetasin juba 6aastaselt“

R5: „No... suitsetama ma hakkasin jah, päris varakult jah.. seal seitsme - kaheksaselt jah.“

R11: „Viieselt hakkasin juba, kodus sain kätte. Alkoholiga oli sama lugu, arvasin, et joon vett, tegelt oli klaasis viin. Siis saingi maitse suhu. See maitse mulle. Teadsin vist, et see on halb, aga.“ „Lastekodusse jõudsin viieselt, siis juba suitsetasin ja seal kohe noortekodu omad pakkusid, isegi kasvatajad andsid lõpuks suitsu.“

Läbisaamine teiste asenduskodus elavate lastega oli erinev. Uuringus osalenud kirjeldasid, kuidas asenduskodusse saabudes pandi nad proovile. Samas toodi ka välja asjaolusid, et asenduskodus lapsed üksteist mineviku tõttu ei norinud, vaid hoidsid pigem kokku.

R6: „*Esimestel päevadel hakati kohe norima, vanemad lapsed olid kiuslikud ja ülbed, ei võtnud omaks.*“

R2: „*Nägin unes esimestel aastatel kogu aeg, kuidas põgenesin. Üleelamise aeg oli mul ikka mitu aastat.*“

R8: „*Ma ei oskagi täpselt nagu niimoodi kirjeldada neid... mmmm... no seal normaalseid selles mõttes oli vähe, aga seal paljud olid siuksed vaenulikud ka. Ma ei... ma ei oska nagu kirjeldada neid - ei saanud väga läbi nendega seal.*“

R5: „*No see ikka võttis seal... noh, mitu kuud, selles mõttes, et ee... polnud nagu siukse kohaga nagu harjunud või üldse nagu kuskil mujal peale kodu nagu kuskile kedagi viiakse, et vähe siuke imelik oli.*“

R11: „*No ma sain kohe kolki kui läksin. Ei mäletagi, miks, ju seepärast, et olin uus. Uued said üldiselt kohe peksta vanemate käest.*“

R1: „*Üldiselt lastekodus hoiti kokku, sest kõigil oli sarnane minevik.*“

Selleks, et suudaks kuidagi toime tulla, on vaja reegleid ja kodukorda, mis tänasel päeval on üks negatiivsemaid asju, mida intervjueeritavad on asenduskodude kohta välja toonud. Enamik intervjueeritavatest sattusid asenduskodusse sellisest kodust, kus neil puudusid piirid, reeglid ja tegelikkuses sattusid nad keskkonda, kus on hoopis teised äärmused. Nad pidid olukorraga kohanema ja leppima, et elu käib edaspidi kindlate reeglite järgi, mis on omakorda jätnud jälje kõigi intervjueeritavate ellu. Järgnevalt tsiteerin kahe intervjueeritava poolt öeldut.

R3: „*Mind sunniti sööma juurikaid, need tekitasid minus okserefleksi. Pidin seda tegema, seisti kõrval ja sunniti. Nüüd ma senimaani vihkan neid, pole iseseisva elu jooksul suutnud midagi neist süüa, sest iga kord meenub see sundimine.*“

R2: „*Kasvataja, kui tal oli paha tuju, tuli lihtsalt ja tõmbas mu riided kapist välja põrandale, kui mind kodus ei olnud. Siis ta sai öelda, et mul on tuba segamini. Seejärel oli mul kohustus riided uuesti kokku panna ja koristada, pidin seda alati tegema vihaga kasvataja vastu, sest tegelikult elas tema minu peal oma viha välja. Alati oli mul hirm koju minnes, et jälle on keegi käinud minu toas minu asjades sorimas, kuigi ma ei andnud selleks kunagi põhjust Olin sõnakuulekas, eraklik ja omaette hoidev, tehes alati kõik, mida kasvataja ootas ja nõudis. ...*

Nüüd ma seepärast hoian alati kõik korras, kardan justkui, et keegi tuleb ja kakub mu asjad kapist välja.“

Kõik intervjuueeritavad väitsid, et kodu tunnet ei tekkinud, elu oli asutuses, kus on oma kord ja reeglid, mida kõik peavad järgima kogu aeg. Kui reegleid ei järginud, siis ootas ees karistus. Kõik tõid selle välja ühe negatiivse tegurina, millega nad asenduskodus kokku puutusid. Kolm intervjuueeritavat võrdles elu lastekodus vanglaga. Intervjuueeritavate sõnade kohaselt polnud vanglasse sattumine pöördepunkt, vaid elu loomulik osa.

R5: „Noh, elu lastekodus. Ma ei teagi, ega seal ei olnudki nagu. Suht nagu vanglas, anti ainult voodid ja riided, asjad kätte ja enda osa ja... ega seal väga muud ei olnudki. Ja no need kasvatajad, need on nagu vangivalvurid.“

R2: „Tegelt pole vahet, kas viibida vanglas või lastekodus, reegid on sisuliselt samad ja järgima neid pead. Sellega ollakse arvestanud, sest seda on sisendatud kogu aeg – et lõpetad nagunii vanglas.“

R1: „Paras vangla elu on see lastekodu, midagi teha ei tohtinud...isegi peeretada ei tohi, selle eest saad ka karistada.“

R3: „Karistused olid, taskurahast jäid ilma, ei saanud huviringides käia, pidid koristama ja küürima, oma aiast ei tohtinud välja minna. Sain karistada ükskord, kui ei tulnud söögi ajaks tuppa, mängisime õues. Järgmisel päeval oli Rootsi kruiis ja me ei saanud sinna, pidime koristama vannituba selle asemel, teised läksid. Kui söögi ajaks ei tule lauda, siis süüa ei saa. Ime pole, et lapsed lähevad vargile. Isegi ükskord pani pereema tabaluku külmkapi ette, et me süüa ei saaks. Kellegi teise konkus said mingeid ploome või kirsse. Üks poiss meie majas oli enamus ajast söömata, kedagi ei kottinud.“

Uuringust selgus, et kasvatajad eelistavad lapsi, kes on tublimad ja alluvad reeglitele. Nendele antakse rohkem kiitust ja tähelepanu. Tuuakse välja asjaolu, et kasvatajaid on erinevaid ning igaüks kasvatab vastavalt oma isiklikele põhimõttele. Autori seisukoht on, et taoline tegestamisviis on mõningal määral väär, kuna peaks olema ühtne süsteem laste kasvatamisel, mis eeldab ühtset väljaõpet, sarnaseid meetodeid ja põhimõtteid. Kuna asenduskodu näol on tegemist laste hoolekandeesutusega, peaks olema kindlaks määratud, millistel alustel töötajad oma kohustusi täidavad.

Delikventsuse prediktorid Farringtoni ja Welshi käsitluses on käesoleva töö teoreetilises osas toodud ning nende teostatud uuringute pinnalt seostati käitumuslikku impulsiivsust ja

hüperaktiivsust kontrolli puudumisega käitumise üle. Varajast agressiivset käitumist tingivad veel madal kohanemisvõime, keeruline temperament lapseas, sh ärritumine, madal autoriteedile kuuletumine ja vastutustundlikkuse tase.⁹⁶

Riskitegurid, nagu ärritumine, madal autoriteedile kuuletumine ja vastutustundlikkuse tase on intervjueeritavate väitel haripunkti saavutanud teismeeas, valdavalt algusega vahemikuks 10-13 eluaastat. Taoliste tegurite ilmnemine lõppes enamasti siis, kui isikud olid mõnda aega pidanud väljaspool asenduskodu ehk iseseisvana hakkama saama. Nelja isiku jaoks üheteistkümnest on nende tegurite esinemine jätkuv probleem. Kolmele isikule on määratud eestkostja, kes otsustab nende eest, kuna isikud ise ei tule iseseisvalt toime.

Riskitegureid, mida saab seostada vägivaldse käitumisega⁹⁷, selgus intervjuude tulemustest mitmeid. Valdav osa intervjueeritavatest (10 isikut) märkisid, et kõige raskem oli teismeiga, kus kalduti käituma impulsiivselt ning riskialtalt. Enamasti oli tegemist käitumusliku impulsiivusega, mis väljendus kontrolli puudumisena käitumise üle ebamugavates olukordades, reageerides vastavalt agressiivse käitumise, karjumise või mõne muu ärritaja suhtes. Asenduskodus elades väljendus see vastuhakus kasvatajatele ja asenduskodu reeglitele mitte allumises. 10 intervjueeritavat väitis, et neile ei meeldinud sellistele reeglitele alluda, mis olid liialt karmid. Kaheksa intervjueeritavat nimetasid kontrolli puudumist ja sellele vägivaldaga reageerimist erinevates situatsioonides probleemiks ka täiskasvanueas.

Järgnevalt tuuakse töös välja riski- ja kaitsetegurid sotsiaalsel tasandil, käsitletakse kaaslastega seotud tegureid, mis on seoses hälbelise käitumise tekkimisega koos teiste riskiteguritega. Nii Pittsburgh'i kui ka Cambridge'i uuringud on näidanud, et grupikuuluvus ja kaaslased mõjutavad oluliselt delinkventset käitumist.⁹⁸

Käesolev uuring kinnitas juba varasemalt uuritu tulemusi, et ümbritsev keskkond ja inimesed on kõigi intervjueeritavate sõnul määravaks, kuidas inimene käitub. Keskkond kuulub nii sotsiaalsele tasandile kui ka kogukonna tasandile, kuna hõlmab kaaslast, kooli ja kogukonda. Grupikuuluvus ja kaaslased mõjutavad käitumist oluliselt. Intervjuudest saab järeldada, et otsitakse kuuluvustunnet, ideaale ja toetajaid. Seda pakuvad nii asenduskodus elavad teised lapsed, kui ka väljaspool asutust olevad isikud. Kaks intervjueeritavat hakkasid teismeeas

⁹⁶ J. Reilly. Viidatud töö, lk 12.

⁹⁷ B. C. Welsh jt. Viidatud töö, lk 48.

⁹⁸ J. Reilly. Viidatud töö, lk 22.

suhtlema endast oluliselt vanemate isikutega, kes pakkusid neile sõprust ja kuuluvust. Uuringus selgus, et asenduskodus elavaid lapsi on kergem mõjutada ning allutada tegema teiste tahtmist – seda väitis 10 intervjueritavat 11-st.

RI: “No tekkisid uued sõbrad. Minu sotsiaalne tase oli veidi kõrgem minuvanustega võttes just sellepärast, et mul tekkisid 14-15 aastaselt sõbrad, kes olid 25-30aastased. Ilmselgelt ma ei rääkinud enam endavanustega, ühtepidi sain ka tuge neilt inimestelt. Tekkis kuidagi nii, et 14-15aastaselt ja sõprusringkonnas oli maksimum 7 omavanust inimest. Ülejäänud olid kõik vanemad, 10 aastat julgelt. Ise nagu otsisin sellist sõprust, mulle tundus põnevam. Tekkis sama efekt. Osad olid kriminaalkorras karistatud, osad mitte, osad eluaegsed kurjategijad...aga kogu see kontingent...ma arvan, et kui ma olin 16, siis teadsin [linna] kõiki pätte, kõiki...see ring on nii suur, enda jaoks teinekord hakkad mõtlema, siis see on ikka räigelt suur. Minu jaoks oli see tavaline, et ma suhtlen nendega, lastekodu ongi kaasa aidanud sellega, et ma ei taha suhelda omaealistega, vaid vanematega. Kui oled ise noorem, siis vanemate sõprade käest sain õppida ja matkida neid, lastekodus olid nagu pedagoogid koos...mulle ei meeldinud nii...mul oli palju põnevam nende vanematega koos. Siis hakkasin mõistma minu puhul, et ma pole otseselt halb inimene, tegelikult arvestasin teistega ka, mul oli ka oma persoon välja kujunenud. Mul tekkis see, et enne ma midagi ei lõpeta, kui asi tehtud on.”

Asenduskodus elavate laste hulgas on kuuluvustunne väga oluline. Kui kaaslastest kasvõi üks käitub õigussüsteemi mõistes hälbivalt, mõjutab see vähemal või rohkemal määral ka teisi. Uuringus osalenud leidsid, et asenduskodukaaslased ja nende suur mõjutusvõime olid enamasti põhjuseks, miks õigusrikkumisi toime pandi. Autor on seisukohal, et kaaslastest mõjutatud õigusrikkumiste toimepanemine on tihedas seoses teiste esinevate riskiteguritega. Intervjuudest saab järeldada, et kuuluvustunne oli oluline – kardeti, et jäädakse eemale või sõprade poolt tõrjutuks.

Intervjuudest saab järeldada, et kaaslased on avaldanud suurt mõju kriminaalsele käitumisele just perioodil, mil elati asenduskodus. Põhjuseks toodi suhtlemine teiste asenduskodus elavate lastega ning väljaspool asenduskodu kriminaalse kontingendiga. Kriminaalne käitumine lõpeb valdavalt siis, kui lõpetatakse suhtlemine delinkventsete sõpradega, mis samastub Cambridge'i uuringu tulemustega.⁹⁹ Intervjueritavad on muutnud oma elu valdavalt 20ndate eluaastate alguses.

⁹⁹ J. Reilly. Viidatud töö, lk 22.

R1: „...minu jaoks oli see parim, et ... [asukoha nimi] ära tulin...mõistan seda nüüd ja sealt alates ongi elu teistmoodi.“

I: „Kas mõnes mõttes oli see tagantjärele mõeldes väljapääs?“

R1: „jah, minu jaoks küll...siis ma ei mõelnud selle peale, aga tagantjärele jah...tead mulle üks kriminaalpolitseinik ütles niimoodi, et kui sa tahad, et asi sul hullemaks ei läheks, koli ...[asukoha nimi] ära. Mitte et ma teda kuulanud oleks, aga mul on siamaani need sõnad meeles ja täpselt nii ongi juhtunud...et tänu sellele, et ma sealt ära tulin, tänu sellele elan ma seda elu, mida ma täna elan.“

R6: „Ma arvan, et teise kohta kolimine võib aidata. Seal, kus keegi ei tunne sind.“

R8: „See, et siia jäin, mind vist auku tõmbaski. Nagu ei oska kuhugi minna ka, kusagil ju ei oodata ega midagi. Kõik tahavad lahti saada nagunii koguaeg, ... [ükskõik] siis kus olen.“

R5: „No sellepärast ma ei saanudki Eestis enam elada, kõik kottisid ümberringi.“

Intervjuueritavad tõid välja, et ümbritsevad kaaslased oli väga erineva taustaga ning kriminaalse staatusega. Eesti väikestes asulates võib elada väga palju kriminaalse käitumisega isikuid, alustades pisivarastest ja lõpetades organiseeritud kuritegevusega tegelejate ja mõrvaritega. Just need inimesed pakuvad asenduskodu lastele seda, millest neil kõige enam puudus on - kuuluvust, toetust ja mis peamine,nad ei karista noori eksimise eest. Intervjuudest saab järeldada, et asenduskodus elavad noored ei oska mõelda tagajärgedele, mis on seoses tehtud tegudega, mille üle hiljem uhkust tunda ei saa.

3.3.3 Hariduse omandamist raskendanud tegurid

Intervjuudest saab järeldada, et algkooli tasandil ei olnud ümbritsevaid riskitegureid eriti palju. Kolm intervjuueritavat jäi küll algkoolis klassi kordama, kuid seda eelkõige seetõttu, et toimus eraldamine perekonnast, mis tingis kooli vahetuse, ühel juhul ka erinevate asenduskodude vahel liikumine. Õppetöös läbikukkumine ja madal õpiedukus ning õpetaja ja õpilase vastastikused sobimatuse märgid ilmnisid alates viiendast klassist, seega peale algkooli. Alates sellest ajast toovad intervjuueritavad välja kooli suutmatust lahendada erinevaid probleeme ilma õpetajatepoolse karistusega. Samuti toodi välja vähese kiituse andmine, mis süvendas ebakindlust. Mõlemad tegurid koos, põimituna sildistamisega teiste laste poolt ja koolivägivallaga, tingisid negatiivsuse kooli suhtes.

Kõigil uurimuses osalejatel on madal hariduslik suutlikkus ja saavutustase. Kümnel intervjuueeritaval ei ole keskharidust, kahel intervjuueeritaval on omandatud kutseharidus, ühel neist koos keskharidusega. Kaks indiviidi tõid välja, et nad pole võimelised koolis õppeedukuse norme täitma (häid hindeid saama), ülejäänud tõid välja erinevaid põhjuseid – huvi puudumine kooli vastu, allumatus kooli reeglitele, sundimine asenduskodu töötajate poolt, koolikiusamine. Kaks intervjuueeritavat ütlesid, et on hiljem täiskasvanuna proovinud haridusteed jätkata, kuid töö ja ajapuuduse tõttu on see poolikuks jäänud. Põhihariduse omandanud indiviididest kaht intervjuueeritavat sunniti minema õppima eriala, mida nad ei soovinud. Autori täpsustavale küsimusele, kuidas sundimine aset leidis, märkisid vastajad, et valik tehti nende eest, kuigi nad olid avaldanud soovi minna õppima teist eriala. Neil juhtudel jäi haridustee poolikuks eriala suhtes huvi puudumise tõttu. Samas taandas mitu intervjuueeritavat otsuste tegemise asenduskodu töötajate poolsele negatiivsele suhtumisele probleemsetesse lastesse. Viis intervjuueeritavat tõid välja väite, et kuna nendega oli probleeme, taheti nad lastekodust võimalikult kaugemale saata. Taoline käitumine tekitas omakorda intervjuueeritavates negatiivse suhtumise asenduskodusse. Neli intervjuueeritavat olid suunatud erikooli. Kolmel neist ei ole tänaseks põhiharidust. Intervjuude käigus selgub, et intervjuueeritavate ensehinnang on madal ning selle üheks määravaks teguriks on olnud kooliaja madalam õppeedukus. Teistega võrdlemine tekitas neile lisastressi ja puudus tugi sellega toimetulemiseks. Kaheksa intervjuueeritavat on kannatanud koolivägivalla ning sildistamise all teiste laste poolt. Üks intervjuueeritav tõi välja, et teda kasutati ära tööde tegemisel nii õpetajate kui ka kasvatajate poolt ning ta omandas küll põhihariduse, kuid tegelikkuses koolis ei käinud, kuna teda kasutati nende isikute poolt tööde tegemisel kodustes tingimustes. Tänapäevaseks hetkeks ei oska see 30aastane intervjuueeritav, kel on küll põhikooli lõputunnistus, ei lugeda ega kirjutada, mis teeb igapäevase toimetuleku raskeks.

Kuigi käesolevas töös ei ole uuritud erikoolide mõju lapse arengule, on autor seisukohal, et asenduskodudes elavate noorte suunamine erikoolidesse nende käitumise tõttu on väga äärmuslik meede. Eeldatakse justkui, et noortel peavad positiivsed omadused ja väärtused olemas olema, kuid ei analüüsita, kas neile on antud võimalus neid omadusi välja arendada.

R5: „Ma ei saanudki aru, mis kasuteguri nad minu Puiatusse saatmisest said peale selle, et ma kaugel eemal olin...seal olid kõik pätid koos.“

R8: „Õeldi, et pead minema ja kõik...kedagi ei huvitanud, kuidas seal olla oli, keegi ei küsinudki kunagi, ei mäleta vähemalt küll.“

R6: „Selles suhtes oli küll suva kõigil, seal nagu tahtegi lahti saada mu arust.“

Väga mitmeid elutähtsaid otsuseid, nt kooli vahetus või õppima asumine, tehti noorte eest, arvestamata nende soove ja vajadusi. Noori sunniti tegema midagi, mis nende huvidega ei kattunud. Intervjuude tulemusena väitsid üheksa intervjuueeritavat, et nende eest otsuste tegemine oli neile äärmiselt negatiivne kogemus ning süvendas negatiivsust asenduskodu ja seal töötavate isikute vastu.

Kümme intervjuueeritavat puutus kokku nõ *sildistamisega* koolis ja erinevat liiki koolivägivallaga, mille tulemusel avastati enda vägivaldne käitumine või alandlikkus. Teiste poolt naermine tõi esile viha ja süütunde, agressiivse käitumise ning hiljem erinevad sundmõtted suitsiidi teha. Kaks intervjuueeritavat, kes olid alandlikud, lasid ennast koolis narrida ja kannatasid füüsilise vägivalda all. Kõik intervjuueeritavad tõid välja asjaolu, et nad olid oma probleemidega üksi, polnud kellegile toetuda ega lootust abi saada. Mitmed intervjuueeritavad kasutasid väljendit *elu õpetab*. Kasvatajale rääkimisest (kui seda tehti) meenutatakse erinevaid tähelepanekuid, nt „*pole midagi teha, et nii on*“, „*oled ise süüdi*“. Agressiivset käitumist peavad intervjuueeritavad probleemiks ka täiskasvanuas. Teatud situatsioonides ei suudeta ennast kontrollida ning tahtmatult minnakse teistele füüsiliselt kallale, et olukord laheneks, kuid hiljem tekib süütunne. Alkoholi tarbimine süvendab kontrolli vähenemist. Intervjuueeritavatest üheksa isikut tarbib alkoholi, kaks on karsklased ning üks tarbib vähesel määral pigem lahjat alkoholi. Kaks intervjuueeritavat, kes olid kooli ajal alandlikud, on seda ka praegu, mistõttu satuvad nad olukordadesse, kus neid ära kasutatakse.

I: Kas tundsid, et sind sildistatakse kuidagi teiste poolt, kuna oled lastekodulaps?

R1: „Alguses ei olnud midagi, pätakana ei mõtle sellele. Aga noo 6.-7. klass, kui inimesed hakkavad teadvustama, kus ta on, kuidas ta elab, kus ta elab – siis hakkas küll tunduma.“

R8: „Ja otse loomulikult. See ongi. Palju asju võis olla küll niimoodi, millest ise ei teadnudki, öeldi, et sina tegid nagunii, kogu aeg löödi tempel külge. See jätab selle mustri, miskipärast, midagi teha ei ole.“

R5: „Eee... koolis hakkas ee... noh, kaklused ja siuksed asjad olid ka seal, sellepärast, et noh, seal hakati õiendama sellega, et “aa... lastekodust ja lastekodust!” ja siis ma läksin närvi kogu aeg ja siis mul oli kakluseid seal kogu aeg ja... ema kallal seal võeti ja... siis ma jälle läksin ja andsin kolakat kellegile seal.“ ... „No võib ka nii nimetda, kuid pigem kasutaksin väljendit „outsider“. Et noh, see oli nagu nende eesmärk ka seal.“

R11: „Ikka oli, öeldi miks mul midagi ei ole, miks mul peret ei ole. Igasuguste asjadega tuleb see välja. Olen öelnud, et ema oli selline nagu ta oli, et me ei saa endale vanemaid valida. Teistel vanemad aitavad. Keegi ei aidanud mind, öeldi lihtsalt, et nii on.“

Küsimusele: „Rääkisid Sa kellelegi, et sind koolis kiusatakse?“ vastasid intervjueeritavad järgmiselt:

R5: „Ei no ma olen öelnud neile seda, aga neil on ükskõik. Mina sain ikka alati karistada, et mina läksin näitkes kallale ja kõike... ütlesin ka neile, et mille pärast, aga neil on savi.“

R2: „Ei, hoidsin pigem omaette kogu aeg.“

R10: „Olen öelnud kasvatajale, aga nad ütlesid, et midagi pole teha.“

R7: „Alguses ütlesin küll õpetajale ja siis kasvatajale, aga siis noriti veel rohkem. Lõpuks erikoolis oli nagunii suva kõigil. Seal oled, siis koheldakse põhimõtteliselt nagu looma kõigi poolt.“

R11: „Ikka rääkisin, aga ma ei käinud nagunii eriti palju koolis ju ka.“

3.3.4 Suhted täiskasvanutega, usaldus- ja kiindumussuhte puudumine

Enamus hindas asenduskodu puhul oluliseks seda, et materiaalsed vajadused olid tagatud ja kõht täis, millest enne oli puudus. Küsimusele, millest oli kõige suurem puudus, vastas üheksa isikut, et asenduskodus oli kõige suurem puudus emotsionaalsest ja moraalsest toest ning kodutundest. Põhjuste kohta lähemalt uurides selgus, et emotsionaalset tuge ei saanud asenduskodust loota enamasti just seetõttu, et hooldaja ja lapse vahel ei tekkinud usaldus- ega kiindumussuhteid. Kuigi tuleb märkida, et enamik intervjueeritavaid usaldas üht töötajat rohkem kui teisi. Lastel ei tekkinud usaldust sotsiaaltöötajaga, kes valdavalt oli seotud sellega, et laps perest eraldati või ta sinna enam tagasi ei saanud.

Intervjuudest selgub, et üksi olemine on asenduskodu lapsele tuttav, mistõttu on üleüldiselt raske kedagi usaldada. Mitmed intervjueeritavad leidsid, et mitte kedagi ei tohi usaldada ja see hoiak tuleb kaasa asenduskodust. Seal õpitakse, et inimesi ei tohi usaldada ja see kandub hiljem üle ka iseseisvasse ellu.

R5: „Lastekodus töötajad ei ole usaldusväärsed, nad arutavad avalikult ja üksteisega, lõpuks kõik teavad.“

R11: „Pole aega jne. Niimoodi ei saa ju...ja nad räägivad edasi...usaldust polnud.“

Intervjuudest saab järeldada, et psühholoogiliselt on tekkinud tõrge seaduse silmis abistaja vastu (kelleks on nt kasvataja või sotsiaaltöötaja). Inimesega, kes on usaldust kuritarvitanud, ei suudeta seda taastada. Nii on ka asenduskodus - kui töötaja on korduvalt rikkunud võimalikku

usalduslikku suhet lapsega, on lapsel edaspidi raskem sama inimest usaldada. Autor ei välista ka erandeid, kuna sellist seisukohta pole Eestis teadaolevalt uuritud ning põhineb autori subjektiivsel arvamusel. Uuringust selgus, et sihtgrupp meenutab elu asenduskodus seal töötava personali suhtes negatiivselt. Väga oluline on teadvustada neid tegureid, mis lapses negatiivset reaktsiooni põhjustavad. Tuleb mõelda põhjustele, millest negatiivne suhtumine võiks tingitud olla ja vastavalt olukorrale tegutseda. Ei ole olemas kindlat juhendit, kuidas ühe või teise lapsega peaks suhtlema ja käituma, sest autor on seisukohal, et iga indiviid on erinev ning lähtuda tuleb just sellest isikust, arvestades kõiki teadaolevaid tegureid, mis on last varasemalt ümbritsenud.

Kui laps on sattunud asenduskodusse, siis peab talle olema tagatud eluterveks arenguks vajalik nii materiaalselt kui ka moraalselt. Uuringust selgus, et kaitsva tegurina on materiaalsed asjad tagatud, kuid puudu on psühholoogilisest toest ja kavatajatepoolsest abist. Lapse jaoks peab leiduma keegi, kes teda kuulab ja mõistab. Oluline on pakkuda tingimusteta tuge emotsionaalsel tasandil, kuna sellest saab alguse usaldus. Usalduse küsimusega peaks hakkama tegelema koheselt, kui laps asenduskodusse tuleb ja, personali hulgas peaks leiduma keegi, kellega laps saaks tekitada usaldusliku suhte. Otsene hooldaja peaks olema kursis kõigi riskiteguritega, mis last on ümbritsenud ja koostöös psühholoogiga on võimalik neid ka eraldi välja selgitada. Personal peaks olema võimeline tekitama lapsele kaitsvad tegurid, läbi mille saaks olemasolevate riskitegurite mõju järk-järgult vähenema hakata. Mida nooremas eas on laps, seda kergem on teda aidata, kuigi sõnavara puudus ja tunnete väljendamine on siis raskem. Mitmed intervjuueritavad tõid välja asjaolu, et kui algab puberteediiga, umbes viiendas klassis, siis ei saa enam usalduslikku suhet tekitada, mistõttu on autor jõudnud järeldusele, et see peab toimuma varem. Kui laps jõuabki puberteedieas asenduskodusse, on usaldussuhte tekitamine raskem, kuid mitte võimatu. Erinevad sanktsioonid pärsivad igasugust usalduslikku suhet, erikooli saatmine süvendab lapses psühholoogilist kriisi, mis kandub üle täiskasvanuikka. Kõik intervjuueritavad tõdesid, et neil on nüüd, täiskasvanuna, raske inimesi usaldada. Samuti tõid kõik intervjuueritavad välja turvatunde puudumise aspekti.

R:6., Lootsin rohkem mõistmist lastekodu töötajate poolt, aga seda ei tulnud. Vastupidi, sain alatasa karistada.“

R8.:„Olin erinevates situatsioonides agressiivne, nt kui õpetaja kellelegi tahtlikult sõnadega liiga tegi...hakkasin teist kaitsema ja ei suutnud ennast kontrollida ja läksin siis kallale...ja lõpuks olin ise süüdi ja öeldi, et ei kuula sõna...Tegelikult on minu agressiivne käitumine alati varjanud haavatavust.“

R5.: „Tunnen endiselt, et ei tohi kedagi usaldada.“ „Kuna selliseid ülelaksjaid ja kõike oli nii palju, siis ma ei usalda mitte kedagi ja... siis ongi see, et noh... ma võin inimestega rääkida ja suhelda ja sõpra panna, aga see ei tähenda, et ma neid inimesi usaldaks.“

Üht intervjuueeritavat viidi mitmeid kordi psühhiaatri juurde ja väideti, et tal on käitumishäire, et ta ei allu korrale. Arst toonitas iga kord, et vestlus on konfidentsiaalne, kuid alati jõudis hiljem intervjuueeritavani läbi lastekodu personali viiteid selle kohta, et teatakse, mida ta arsti vastuvõtul rääkis ja mõningate asjade eest mõisteti teda ka hukka. Mitmele intervjuueeritavale on kirjutatud välja rahusteid, mida füüsiliselt sunniti võtma. Intervjuueeritavad kirjeldasid, et rahustid tegid uniseks ja loiuks, mistõttu pärssis see üleüldist igapäevast toimetulekut. Neli intervjuueeritavat tõid välja, et konfidentsiaalsust rikuti ka asenduskodusiseselt korduvalt. Üks intervjuueeritav meenutas, et asenduskodus elades töötas seal ka psühholoog, kes rääkis personalile peale temaga vestlemist, mida ta oli lapselt kuulnud. See tõi kaasa hukkamõistu ja kohati isegi karistused. Taoline käitumine tekitab rohkelt usaldamatust ja hirmu, et oma asjadest ei tohi kellelegi rääkida, mis omakorda kandub üle kõikidesse edaspidi tekkivatesse suhetesse.

Autor nimetab usaldust kui võimalust tugineda teisele inimesele. Usaldusliku suhte loomine kuulub kõigil tasanditel kaitsvate tegurite hulka, mistõttu on see äärmiselt oluline, kuna aitab inimesel tulla toime ümbritsevate riskiteguritega. Analüüsides intervjuueeritavate lugusid, saab autor järeldada, et asenduskodusüteem ei suuda luua kaitsvaks teguriks usalduslikku suhet, kuid sellega tuleks tegeleda. Kaitsvate tegurite loomise, muuhulgas usalduse tekitamise eesmärk, peaks olema reguleeritud asutuse põhiväärtustes. Asutus tervikuna peaks läbi oma hoiakute püüdlema kaitsvate tegurite loomise poole. Läbi eelneva saab planeerida erinevat ennetuslikku tööd. Samuti toob autor välja, et põhiväärtustele vastavust peaks keegi küsitluste näol või mõnel muul viisil auditeerima, et oleks võimalik hinnata, kuivõrd kasutusele võetud meetmed toimivad.

Uuringus osalenud isikutele tundus minevikku meenutades, et asenduskodu töötajad täitsid lihtsalt oma töökohustusi ja mõningaselt sai välja tuua ka hoolivust, kuid puberteedieas noorte suhtumine muutub. Intervjuueeritavad jõudsin mingil ajal järeldusele, et kuna asenduskodus ei ole tegemist lapsevanematega, siis ei pea töötajate reeglitele alluma. Intervjuueeritavate sõnade kohaselt oli see ka aeg, kus enamik neist jäi esimest korda sellise õigusrikkumisega vahele, kuhu sekkus politsei.

R1: „Ma ei lasknud endale midagi öelda. Kui tuligi keegi midagi ütleva, siis ütlesin, et sa ei ole mu ema, teen mis tahan.“

R8: „Ma mäletan ainult tänitamist. Polnud nii, et küsiti, miks sa tegid või kas mul on muresi või midagi. Kõik tahtsid aind lahti saada must, naerdi mu üle...mäletan, ükskord kasvataja ütles, et minusugust ei tahagi keegi.“

Ühelgi intervjuueeritaval ei tekkinud asenduskodus elamise ajal kiindumussuhet kasvatajaga, mis on jätnud oma jälje ja mõjutab paljuski käitumist täiskasvanueas. Intervjuueeritavad hindasid asenduskodus elamise juures negatiivseks puudulikku kuuluvus- ja turvatunnet, mille tagajärjel otsisid nad seda väljaspool asenduskodu. Kahjuks sõltub väga palju subjektiivsest kasvataja isikust. Põhjused, miks ei teki kiindumussuhet, on hirmutunne, sest ei saa usaldada inimest, kes sind pidevalt karistab ja sinu poolt räägitu edasi räägib. Uuringust selgus ka, et kasvatajate töökoormus on liialt suur, lapsi on peredes palju ja kõigil on oma probleemid. Tähelepanu ei jagu kõigile ja on loomulik, et pisemad vajavad rohkem hoolt ja tähelepanu, kuid nad saavad seda kellegi teise arvelt.

Füüsiline vägivald on miski, mida ühiskonna poolt üheski vormis ei tolereerita. Uuringust selgus, et intervjuueeritavaid karistati füüsilist vägivalda kasutades kasvatajate poolt, kahel juhul ka õpetaja poolt koolis. Pooled intervjuueeritavad tõid esile, et kasvatajad, kes on vanemaealised, ei talu neid lapsi, kes kogu aeg probleeme tekitavad. Füüsilist karistamist asenduskodus tuli mitmel korral ette, kui ei täidetud reegleid (nt suitsetati, räägiti töötajatele vastuvms).

R5: „Selles mõttes, seal oli nagu seinast seina neid kasvatajaid - väga normaalseid oli ja mõni oli ikka, kes kolakat andis ja...“ I: „Füüsiliselt tuli kallale?“ R5: „No...eks ikka jah.“ I: „Mismoodi see välja nägi?“ R5: No...juustest tiriti täiega ja siis ee... laksu anti mõnuga ja rihma vahepeal ja.“

R6: „Eks sain seal samamoodi peksa vahepeal kui reegleid rikkusin.“

R11: „Õpetaja andis mulle ka vitsa, kes luges [ajalehest] mis ma teinud olin. Olin päris kuulus. Kasvatajad andsid ka põhiliselt vitsa, panid nurka või koduaresti.“

Kõik intervjuueeritavad väitsid, et tähelepanu ja mõismist kasvatajate poolt on liiga vähe. Individuaalset lähenemist ei ole, sest alati on keegi, kellele on rohkem tähelepanu vaja. Välja toodi ka kasvatajate „lemmikud“, kes said tähelepanu rohkem.

Kiindumussuhet kasutatakse sageli vanema ja lapse omavahelise suhestumise indikaatorina. Autor toob välja järelduse, et asenduskodus kasvavatel lastel on vanema ja lapse vaheline kiindumussuhe kahjustunud, misõttu on see üks tegur, mille tõttu see sihtgrupp võiks kalduda enam hälbelisele käitumisele ning kriminaalsete karjääride tekkimisele. Selle ennetamiseks peaks kogu süsteem võtma suuna individuaalsele lähenemisele, usaldussuhte ja kiindumussuhte tekitamisele. Seda saab teha, kui aitajal on sisemine tahe last aidata ning tema koormus ei ole liialt suur. Arvestades kõiki riskitegureid, mis last ümbritsesid enne asenduskodusse sattumist, tuleb suund võtta kaitsvate tegurite tekitamisele, kuna see on olnud puudulik. Selleks, et kaitsvaid tegureid tekitada, on vaja välja selgitada peamised riskitegurid ning vastavalt olukorrale tegutseda. Usaldussuhte loomine peaks olema üks esmaseid eesmärke, sest läbi selle saab lapsele pakkuda tuge, millest neil kõige rohkem puudus on.

Autor on jõudnud järeldusele, et asenduskodudes kasvavad lapsed on sotsiaalsete oskuste poolest ühiskonnas kehvemas seisundis ja ennetustööga on oluline tegeleda järjepidevalt ning kohe, kui laps asenduskodusse satub. Väga oluline on individuaalne lähenemine ning püüd luua side kasvatajaga, kes asub edaspidi lapsevanema rolli täitma. Läbi suhtlemise, kiindumuse ning turvatunde tuleb suunata lapsi avatud mõttelaadi poole, arendades seeläbi südamlikkust, aktiivsust ja tähelepanelikkust. Ennetustöö on seda efektiivsem, mida varem sellega alustatakse – eelistatavalt koolieelses eas, et mitte oodata tagajärgedeni. Süsteem, läbi mille lapsi toetada, peab olema kohandatud riskilastele vastavaks. Autor peab kohandamise all silmas iga lapsega tegelemise individuaalsust, arvestades tema varasemate läbielamistega, millest tänases asendushoolduse süsteemis on aga suur puudujääk.

Sotsiaalsel toel on lapse käitumisele nii otsene kui ka kaudne mõju. Lapsed, kes tajuvad piisava toe olemasolu ning kellel on olemas hoolivatest sotsiaalsetest suhetest tulenevad emotsionaalsed ressursid, toetavad elutervet arengut.¹⁰⁰ Autor on seisukohal, et tuleks luua tugisüsteem, mis toetab lapse arengut ka väljaspool asenduskodu. Asenduskodu moodustab osa naabruskonnast kui süsteemist, mis kas suudab või ei suuda lapsele tuge pakkuda. Riik peaks võtma suuna toetamiseks kogukondade sisekoostöö tõhustamist. Igasuguste ennetusprogrammide edu põhineb autori arvates suutlikkusel tõendus põhiseid programme kohalikul tasandil juurutada ja ellu viia. Selleks, et seesugune süsteem saaks toimida, on vaja sihikindlat koostööd erinevate ametkondade vahel. Valitsusorganid, kohalike probleemide lahendamisele orienteeritud partnerlus, kus osalevad vanemad, õpetajad, naabrid, politseinikud,

¹⁰⁰ D. P. Farrington jt. Viidatud töö, lk 22.

sotsiaaltöötajad jne ning kohalike elanike osalus peavad tegema ühise eesmärgi nimel tööd,¹⁰¹ eraldamata osa ühiskonnaliikmeid nagu nt asenduskodus elavaid lapsi. Autor peab paslikuks siinkohal välja tuua, et asenduskodu lastele ei ole tarvis haletsust ja kaastunnet, mida praegu ühiskond neile pakub, vaid toetust, käsitledes neid kui tavalisi ühiskonnaliikmeid, kes ei ole saanud ise valida, kus nad elavad.

3.3.5 Probleemide märkamine ja psühholoogiline toetus, laste arv asenduskodus

Intervjuu käigus püüdis autor välja selgitada, kui võrd pakuti psühholoogilist toetust asenduskodus elamise ajal. Võib välja tuua asjaolu, et seitse intervjuueeritavat ei ole tagant järele võimelised aru saama psühholoogilise abi põhimõtetest. Küsimusele, kas asenduskodus elamise ajal psühholoogilist abi pakuti, vastasid kõik intervjuueeritavad eitavalt. Täpsutavale kontrollküsimusele, „kas oled käinud kunagi psühholoogi või psühhiaatri juures“, vastas viis isikut, et neid viidi psühhiaatri juurde ja neli neist isikutest viibis 2-8 nädalat psühhiaatrilisel ravil psühhiaatriaiglas. Kui autor uuris, kas mäletatakse põhjuseid, miks neid psühhiaatriaiglasse viidi, ei osanud intervjuueeritavad koheselt vastata ning kõheldes arvati, et käitumisprobleemide tõttu. Kaks intervjuueeritavat tõid välja agressiivse käitumise ning tapmisähvardused teise inimese suunas. Täpsustavale küsimusele, kas vägivaldaga reageerimine teise inimese suhtes võiks olla ebaseadulik tegevus, saadi tulemuseks eitav vastus, mis annab põhjuse järeldada, et need intervjuueeritavad, olles täna juba täiskasvanud isikud, ei taju oma vägivaldses või agressiivses käitumises teiste isikute vastu seadusega vastuolu.

R5: „Ma ei saa öelda, et olin hälbiva käitumisega...saan aru, kui ma oleks maja põlema pannud, oleks see põhjus, miks hullumajja panna, aga agressiivne käitumine veel enda kaitseks ei ole kuidagi põhjuseks hullumajja pistmiseks...andsin rahustid teistele seal osakonnas, ma ei tahtnud neid süüa.“

R5: „Igakord kui keegi pidi psühhiaatri juurde viidama, võeti mind ka kaasa...niisama pidin käima kogu aeg.“

R9: „No olin seal mitmeid kordi kinni, vist seepärast, et kui saan vihaseks, tahan kohe teise inimese ära tappa, olen tahtnud...söön rahusteid siamaani.“

R10: „Ei tea, käitumise tõttu vist...saan vihaseks inimeste peale.“

R8: „Nad tahtsid mind lihtsalt rahusteid täis toppida.“

¹⁰¹ Sama seisukoha on välja toonud J. Reilly. Viidatud töö, lk 29.

R11: „Oli psühholoog ja ta rääkis välja, mida ma olin rääkinud jne...kuidas käisin vargil ja kuidas andsin teistele alkoholi. Miks ma käisin kanepit tõmbamas jne...pärast kuulsin, et kõik teadsid, siis sain peksa jälle ... peksa pead alati saama...Psühhiaatri juures olen käinud, lastekodus elades. Käisin, rääkisin, pakuti tablette, kasvatajad ütlesid, et tablette pole vaja...minul oli masendus, oleks võinud.“

Küll aga saab uuringu tulemustest järeldada, et asenduskodudes ei pakuta psühholoogilist toetust kasvatajate endi poolt. Eesti asendushooldusteenuse süsteem ei arvesta lapse vaimsete üleelamistega, mida ta koges enne asenduskodusse sattumist. Intervjueeritavate sõnul kasvatajad ei tundnud huvi, missugust elu nad enne elasid.

R1: „No ma ei tea, seda pole ju kunagi olnud. Sa oled seal nagu lasteaia, keegi ei uuri, kuidas kodus on. Minu teada pole seda ka praegu, niipalju kui teistega suhtlen.“

R5: „Oi sellist asja küll seal ei olnud. Ma ei teagi isegi, kellega oleks olnud kunagi sellist asja - kellelt oleks küsitud sellist asja.“

R6: „Ei pakuta midagi seal. Mulle praegu tundub, et nad ju lihtsalt tegid oma tööd. Tol ajal tundus, et tahavad hoopis oma halbu asju minu peal välja elada.“

R8: „See vist ju maksab? Mitmed viidi ikka hullumajja ära jah. Ma ei tea, mis abi see on, kui rahusteid kästakse süüa...need uinutavad.“

R11: „Eks nad nägid isegi ju, mis neid küsida. Mul olid sitikad ja asjad peal, kui sinna läksin ju.“

Tänase asendushoolduse süsteemi juures on kitsaskohaks see, et ei osata märgata lapse probleeme. Enamasti on see nii, kuna lapsed ei väljenda neid ise sõnadega, vaid hoiavad omaette. Lapsed ei oska ise oma probleeme lahendada, ei oska isegi märgata, aga inimesed, kes puutuvad tihedalt kokku probleemsetest peredest pärit lastega, peaksid oskama märgata ja vastavalt abi pakkuda. Selleks, et osata märgata, on vaja mitmeid omadusi ja vastavasisulist koolitust, mida peab pakkuma tööandja. Autor on seisukohal, et erinevad detailid koos põhjustavadki mittemärkamise ja lapse vajaduste mittetäitmise just vaimse tervise seisukohalt. Märkamise teeb keerulisemaks ka asenduskoduperede suurus, laste arv neis peredes. Üldiselt jäävad need 8 lapse juurde, mõnes paar last vähem. Kuna korraga on tööl ainult üks kasvataja, siis tavapärase mõistmise juures tekib küsimus, kuidas üks täiskasvanu suudab samaaegselt rahuldada kaheksa lapse vajadused, arvestades muuhulgas laste tervislikku olukorda. Kõik intervjueeritavad leidsid, et lapsi on asenduskodu peredes liiga palju, valdavalt kasvasid intervjueeritavad 8-10 lapsega peredes.

R9: „Mind ei märgatud, kasvataja pidi tegelema alati teistega kellega on rohkem probleeme.“

R1: „Tähelepanu on see, mida lapsed lastekodus kunagi ei saa. See ei ole võimalik lihtsalt.“

R4: „Puberteedi aeg oli raske, siis tundus, et keegi ei mõista mind, ei taha aidata ja et kõigil on ükskõik ja veel meelega tehakse asju selleks, et mind ärritada.“

Järeldusena saab välja tuua, et asenduskodudes on peredes kasvavate laste arv liialt suur. Vastavalt SHS-le tohib asenduskodu peres olla kuni kaheksa last (SHS § 45⁵ lg 1, § 160 lg 1) ja üldiselt on need kohad ka kõik täidetud. Kuigi alates 2020ndast aastast on vähendatakse laste arvu kuuele, on autori seisukoht, et arvestades laste tausta, on see siiski väga palju. Tegemist on lastega, kel on rasked üleelamised minevikust ja puudust kannatanud lastega, kes vajavad rohkem tähelepanu, hoolt ning personaalset lähenemist. Materiaalsete vajaduste täitmine ei ole ainus, mille eest tuleb hoolitseda, tähtsamaks peavad nii autor kui ka intervjuueeritavad emotsionaalset tuge. Selleks, et hooldaja suudaks pakkuda tuge, mida lapsed tegelikult vajavad, on vaja väljaõpet, kuidas erinevaid probleeme märgata ja nendega tegeleda. Ja loomulikult on vaja selleks aega ja tahet. Autor on seisukohal, et ka personalile peaks olema omakorda süsteem, millele nad saavad nende probleemide lahendamisel toetuda – see on aga tänases Eesti asendushoolduse süsteemis suur puudujääk.

Püüd tekitada usaldussuhe ning turvatunne on oluliseks näitajaks selles osas, kuivõrd suur on kellegi soov aidata teisi inimesi. Autori seisukoht on, et tuleks osata märgata ning seejärel olukorrale vastavalt reageerida. Märgata tuleks enne tagajärgede tekkimist. Tuleks arvestada noorte endi soovidega ning püüda leida strateegia, mis ei põhine karistusel. Autor on seisukohal, et karistamise meetod ei sobi riskigrupi lastele, sest seda teevad teised institutsioonid niigi, tuues näiteks politsei või kooli. Kui noor paneb toime õigusrikkumise, siis autori seisukoht on, et see on tagajärg ja abistav isik peaks välja selgitama põhjused, mis selle taga on, süvenedes sügavamale minevikku, et vastuseid leida ja märgata, sest noor ise ei oska oma minevikku erapooletult analüüsida. Lihsamalt väljendudes võiks eelnevat nimetada hoolimiseks. Taoliste riskilaste puhul on autor veendunud järeldusel, et seda ei saa teha üksi, vajalik on kaasata toetusmeeskond, kes on taoliste noortega kokku puutunud ning oskavad märgata psühholoogilisi seoseid, mille põhjal otsustada, kuidas konkreetses situatsioonis käituda. Taoline strateegia on pigem individuaalne, mis tähendab, et seda ei saa teha grupiviisiliselt. Samuti nõuab see pühendumist, tähelepanu ja sihikindlust abistajalt, just nagu oleks tegemist oma bioloogilise lapsega, mida kahjuks tänane Eestis toimiv süsteem ei toeta.

Tänane asendushoolduse süsteem on puudulik ning ei suudeta pakkuda lastele seda, mida nad tegelikult kõige rohkem vajavad – perekonda. Nagu eelnevas alapeatükis kirjeldatud, põhjustavad kuuluvus- ja turvatunde ning kiindumussuhte puudumine ridamisi probleeme noores eas ja ka hiljem täiskasvanuna. Ei pöörata tähelepanu probleemidele, mis olid enne asenduskodusse sattumist. Autor, olles eelnevalt uurinud põhjalikult riski- ja kaitsetegureid, analüüsid intervjuusid isikutega, kes on valdava osa oma lapsepõlvest veetnud asenduskodus, julgeb väita, et asenduskodusse sattumine on tagajärg ja lapse jaoks alati traagiline. Mitmel juhul on intervjueeritavad lapsena ise tahtnud kodust ära minna, kuna on elanud hirmus, et jäävad üksi. Samuti hirmu surma ees on tundnud valdav enamus intervjueeritavatest. Hirm käib nende isikutega kaasas ka nüüd, kui nad on täiskasvanud ja peavad iseseisvalt hakkama saama.

Autori seisukoht on, et laps peab kasvama keskkonnas, kus tal on võimalik areneda selliselt, et tulevikus suudab taiseisvalt luua kindlatel põhimõtetel „terve“ paarisuhte, suudab iseenda ja oma probleemidega toime tulla, osates seejuures jätkusuutlikult kasvatada oma järglasi. See hõlmab toimetulekut tööturul ning majandulikku kindlustunnet. Seda võib nimetada autori subjektiivseks ja idealistlikuks nägemuseks, kuid autor on seisukohal, et võttes eesmärgi püüelda taolises suunas, on see parim, et ennetada kriminogeenset käitumist ja ka teisi probleeme. Kitsamalt tõlgendades leiab autor, et ühiskond tervikuna on väärtushinnangute peegeldus ning kui tahetakse, et see vastaks mingitele kindlatele normidele, tuleb kõigil selle nimel tööd teha. Asenduskodus elavad lapsed on grupp inimesi, kes hakkavad neid väärtushinnanguid varem või hiljem peegeldama ning kuuluvad autori hinnangul abivajajate hulka. Need iseseisvunud noored ei oska iseennast aidata, kui keegi neid ei toeta, mis põhjustab ridamisi uusi tagajärgi. Toetuse all peab autor silmas pigem moraalset abi, mille abil isik teab, kuhu ta kuulub ning tal on turvatunne, et siin ühiskonnas on hea elada.

Autor ei pea vajalikuks siinkohal detailidesse laskuda, väitmaks, et perekonnal on äärmiselt suur roll ja see mõjutab meie käitumist. Kogemused, mida elati läbi enne asenduskodusse sattumist, on enamasti põhjuseks, missugused isiksused neist on kasvanud. Harjumuste väljakujunemisel on suur roll sotsialiseerumisel. Tugevad mõjutajad on nii perekonna struktuur, suhted peresiseselt kui ka eakaaslased. Elutervet arengut ei saa loota lastelt, kes ei taju piisava toe olemasolu ja kellel on puudulikud emotsionaalsed ressursid.¹⁰² Kiindumusteooria põhiidee ehk lapse vajadus emotsionaalse turvatunde järele on asenduskodus elavatel lastel juba enne kahjustada saanud, kui nad asenduskodusse satuvad, mistõttu on autor seisukohal, et tuleks

¹⁰² D. P. Farrington jt. Viidatud töö, lk 22.

eraldi uurida, kas bioloogilisest perest eraldamine on alati parem, kui ebaterve seotussuhte kestmine. Käesoleva uuringu põhjal saab väita, et asenduskodus kasvanud isikutel on just kiindumussuhte, turvatunde, usaldussuhte, tähelepanu ning kodutunde puudumise tõttu tekkinud elus probleemid, mille hulgas on ka kriminaalne käitumine ning sõltuvushäired, millest saab järeldada, et vanematest lahutatud lastel on oluliselt kõrgem risk kalduda hälbelsele käitumisele kui perekonnas kasvanud isikutel. Samas on autor arvamusel, et bioloogilise pere juures edasi elades võiksid tagajärjed olla veel hullemad, millisele järeldusele jõuti uuringus osalenud isikutega peetud diskussioonis. Mõlemad tegurid, nii eraldumine, kui ka peres edasi elamine, tõstavad hälbiva käitumise riske hilisemas elus. Seepärast on oluline mõelda, kuidas eelnevat ühiskonna tasandil parandada või ennetada, kuhu tuleks kõigil panustada – inimestel endil läbi kogukondade, ametnikel, ettevõtjatel, seadusandjal, riigil. Siinkohal on võimatu anda juhiseid, kuidas peaks käituma, et maailmast kaoks kuritegevus, kuid autor juhib tähelepanu, et kõigi laste ja ka üldisemalt kõigi inimeste heaolu tagamise võtmesõnaks on märkamise, mis läbi saab igäüks arendada endas hoolivust teiste suhtes. Läbi märkamise suudetakse välja pakkuda erinevaid lahendusi ja süsteeme, mille tagajärjel muutub nii mõnegi inimese elu paremuse suunas.

3.4 Asenduskodu mõju hilisemale toimetulekule täiskasvanuna

Asenduskodu näol on tegemist kogukonna tasandil stabiilse asutusega, kus pakutakse lastele eelkõige erinevaid materiaalseid võimalusi, mis on kaitsvaks teguriks. Intervjueeritavad toovad välja, et kui nad vajasisid riideid või midagi koolitöö tegemiseks, siis peaaegu alati rahuldati need vajadused üsna kiiresti. Samuti oli võimalus käia erinevates kohtades ekskursioonidel, kui alluti reeglitele. Kuid ei saa teha järeldust, et tegemist on lapse jaoks stabiilse ja ühtehoidva naabruskonnaga, sest väljaspool asenduskodu on muu ühiskond, mis üldiselt asenduskodu lapsi sildistab ning neist eemale hoiab. Intervjuude tulemustest saab järeldada, et kohalikud, kes elavad asenduskoduga ühes piirkonnas, on pannud asenduskodus elavatele lastele külge negatiivse *sildi*, mille tulemusel peetakse neid lapsi teistsugusteks. Paljud pered on oma järelkasvul keelanud suhelda asenduskodus elavate lastega, kuna kardavad, et halvad kombad hakkavad siis ka nende lastele külge.

3.4.1 Tänane toimetulek

Uuringus osalenud isikutest seitse tulevad oma eluga ise toime. Kuus neist omavad stabiilset sissetulekut, elukohta ning neil on mõned inimesed, kellelt nad saavad loota tuge ja toetust just emotsionaalse poole pealt. Võiks järeldada, et kuna nende inimeste ellu on tulnud keegi väljaspoolt asenduskodu süsteemi neid toetama (olgu see partner paarisuhtes või sõber, tööandja, eestkostja), siis tänasel hetkel nad ongi tänu neile jõudnud sinna, kus nad täna on. Väga mitmele on tugiisikuks sattunud isik, keda nad nimetavad oma emaks või päästjaks. Viis uuringus osalenud isikut olid avatud ning rääksid piisavalt. Kahel isikul oli intervjuu andmise hetkel raskusi suhtlemisel ja vastamisel. Autor täheldas intervjuude ajal intervjuueeritavate ebamugavust ja võimalikku hirmu rääkimise ees, mistõttu olid vastused lühikesed ja nendepoolse arutluseta.

Neli uuringus osalenud intervjuueeritavat ei tule oma eluga iseseisvalt toime ning vajavad pidevat abi. Kaks intervjuueeritavat saavad järelhoolduse teenust, üks neist õpib ning teisel pole oma sõnul kusagil elada. Mõlema järelhooldusteenust saava intervjuueeritavaga vesteldes ilmnemid märgid, et nad ei ole võimelised iseseisvalt hakkama saama ning oli näha, et isikud on oma arengutasemelt eakaaslastest madalamal. Üks intervjuueeritav oli antisotsiaalne ega näidanud välja emotsioone, vastates küsimustele peamiselt ühesõnaliselt. Intervjuu toimumise ajal ei vaadanud ta intervjuueerijale kordagi otsa ning oli äärmiselt häbelik, vaadates peamiselt enda ette maha. Oli näha, et rääkimine põhjustab talle ebamugavust. Kirjeldatud intervjuueeritav kasutab hetkel järelhoolduse teenust, kuna ta õpib kutsekoolis ning ei ole võimeline iseseisvalt hakkama saama. Teine intervjuueeritav oli suhtlemisaldis, aga vestlemise ajal mõistis autor teda kui oma fantaasiamaailmas elavat, naiivset ja lapselikku täiskasvanut, kes ei oma ülevaadet ühiskonna reaalsest olukorrast. Antud isik sai järelhooldust, kuna ta on kuulutatud töövõimeetuks, mille tõttu ei saa ta tööd teha rohkem kui korraga 2 h päevas. Töö, mida ta teha saaks, ei tohiks olla füüsiline ega pingeline ning seetõttu ei ole ta leidnud sobivat töökohta. Kui eelpool kirjeldatud isikud saavad 25 aastat vanaks, ei saa nad enam järelhoolduse teenust kasutada ning nende jaoks tuleb leida mõni muu hooldusvorm, kui nad ei ole võimelised õppima iseseisvalt hakkama saama. Kolmas intervjuueeritav, kes oma eluga ise toime ei tule, elab eestkostja toetusel sotsiaalkorteris, ta käib lihttööl, kuid toimetulemisel abistavad teda eestkostja ja tegevusjuhendaja, kuna ta ei oska ise majandada. Nimetatud intervjuueeritaval on puudulik lugemis- ja kirjutamisoskus, mis raskendab teda igapäevaste toimetustega tegelemisel. Ka teda saab kirjeldada naiivse ning lapseliku inimesena, kes usub ebarealistlikke lubadusi inimeste poolt, kelle eesmärk on teisi ära kasutada. Neljas isik, kes iseseisvalt toime ei tule, on

asotsiaalse eluviisiga, tal on sõltuvusprobleemid ning toimetulekuraskused. Teda saab samuti kirjeldada kui antisotsiaalse käitumisega isikut, kel on suhtlemisprobleemid ja suur ärevustunne teiste inimeste juuresolekul. Intervjuu toimumise ajal ei suutnud isik paigal püsida ja näitas ilmekalt oma pinges olekut, tehes kohati äkilisi liigutusi.

Uuringust saab järeldada, et asenduskodusse sattunud lapsed on enne seda olnud tugevalt ümbritestud kogukonnatasandi riskiteguritest nagu nt perekonna sõltuvus sotsiaaltoetustest, madal sotsiaalmajandulik staatus, puudulikud elamistingimused, kokkupuude vägivallaga jne.

Intervjueeritavad tõid välja, et asenduskodus tehakse laste eest liiga palju asju ära. Selgitati, et puudub kogemus hilisemas elus vajalike üldmajapidamistöode tegemiseks, mistõttu ei suudeta elementaarsete asjadega hakkama saada. Intervjueeritavad tõid välja, et asenduskodust iseseisvasse ellu astudes ei osatud toime tulla selliste igapäevaste asjadega nagu poes käimine, lihtsamad remonditööd, ootamatused igapäevaelus, majapidamisvahendite ostmise ja toidu ning rahaga toimetulemise planeerimine.

Üks peamisi järeldusi, mis uuringu põhjal välja tuli, on see, et asenduskodus ei õpetata, et teised inimesed võivad ära kasutada, valetada ja sõprust teeselda, mistõttu on välja kujunenud ka üleüldine usaldamatus kõigi inimeste suhtes. Teiste poolt ärakasutamine iseloomustab seitsme intervjueeritava tänast seisundit. Hirmutav asjaolu, mis uuringust selgus, on see, et ärakasutajateks on olnud ka õpetajad, kasvatajad, sotsiaaltöötaja ja lastekaitsetöötaja, kes peaksid kuuluma toetajate hulka. Ärakasutamine seisnes peamiselt selles, et asenduskodu kasvandikud võtsid endale võõraid kohustusi näiteks erinevate laenude ning järeelmaksude näol. Ärakasutamist on esinenud uuringus osalevatel isikutel vaimsel, füüsilisel ja seksuaalsel tasandil juba ajal, mil elati asenduskodus. Sellest tulenevalt on mitmed intervjueeritavad täiskasvanuna raskustes kohustuste täitmisel ja erinevate laenude tasumisel, mida nad on naiivselt teiste inimeste tarbeks võtnud.

R11: „Positiivne oli see, et õppisin natuke süüa tegema ja kuidagigi elama, kuidas toime tulla. Kuid ikkagi ma ei saanud hakkama, sest võtsin naise, või noh tema võttis minu. Asjad läksid niimoodi. Negatiivne oli see, et ei saanud kellegile midagi öelda, usaldada ei saanud. Aga, naise võtsin, siis hakkas kõik allamäge minema.

I: “Oskad kirjeldada mõnd olukorda, mis allamäge läks?”

R11: „Käisin kogu aeg tööl, puid lõhkumas, koristamas, aias rohimas...õpetajate ja kasvatajate juures...kool jäi tegemata, mul oli elukool.“ ... “Üks lükkas mind autorooli ka, täis peaga.“

I: *“Kas said tasu selle töö eest?”*

R11: *„Ei saanud.“*

R11: *„Olin 17, abiellusin oma õpetajaga või noh sotsiaaltöötajaga, ta andis meile inimeseõpetust. Siis hakkasid tulema laenud, kooli poolt tulema...sain 5 eurot kuus...ta kasutaski enda kooli õpilasi ära.“*

I: *“Missugused kohustused oled endale tänu temale võtnud?”*

R11: *„Noh igast laene või asju, praegu on jäänud veel 50000 mul maksta.“*

R3: *„Sotsiaaltöötaja, kelle juures ma käisin aeg-ajalt. Tema mees oli vägivaldne. Ja kasutas mind ära...see mees sundis mind oma naise riideid selga panema ja tahtis raha eest ära osta mind. A la- ma annan 100 euri sulle, kui seksid minuga.““Siis käskis kogu aeg alkoholi juua, et ma purju jääks ja ei võitleks vastu.“*

I: *„Kas ta vägistab sind?“*

R3: *“Jah, ta sai hakkama sellega. Sest mul lihtsalt polnud jõudu enam, ma mäletan, kuidas ma nutsin ja palusin, et ta lõpetaks. Tema ainult naeris ja ütles, õudne pipar oled sa ikka, et ... [tema naine] küll selline ei ole.“ ... „Ma ei suutnudki, ma ähvardasin teda noaga ja peksin harjavartega ja ahjuroobiga teda. Aga enamuse ajast ma istusin õues, et ei peaks temaga toas kahekesi olema. Aga ta järgnes mulle igale poole. Rebis mu riideid katki, kui kätte ei saanud mind. Tol hetkel mul polnudki kedagi peale nende. Mul polnud kuhugi minna. Ja ma pidin kõike taluma.“*

R4: *„Lastekodust väljudes on sul palju sõpru, kes kõik aitavad kulutada raha, mis elluastumiseks kogutud on ja kaasa antakse. Kui raha on otsas, siis pole ka enam sõpru. Tagajärgedele ei oska mõelda. Töökogemust ei ole, inimesed tahavad ära kasutada.“*

R2: *„Minu eks võttis kuidagi, ma ei tea kuidas, mingeid suuri laene nii, et ma ei teadnud. Siiaamaani on need laenud mul ja ma ei saagi kodu endale osta, olen nõ mustas nimekirjas, sest see mees ei maksa ju ka neid laene.“*

Uuringus toodi välja häid tingimusi, mis asenduskodus ümbritsesid, kuid hilisemalt hindasid nad neid pigem negatiivseteks teguriteks, kuna iseseisvuses pole kellelgi võimalik taolistes tingimustes elada. Kõik intervjueeritavad ootasid, millal saaks lastekodust ära, keegi ei tahtnud seal viibida. Välja toodi ka asjaolu, et riigi poolt pakutavad sotsiaalpinnad on väga kehvast olukorras ning arvestades seda, millisest keskkonnast noored iseseisvasse ellu astuvad, nimetati vahet drastiliseks. Üks intervjueeritav elab sotsiaalpinnal, makstes selle eest väidetavalt üüri. Kaks isikut saavad järelhooldust, elades asenduskodu pinnal, üks elukaaslase isa korteris, kuus isikut elavad üüripinnal, 1 isik on ilma alalise elukohata ja elab vahelduva eduga vanglas, tänaval, erinevates varjupaikades või mahajäetud hoonetes.

R6: „Mingite lihtsate asjadega satud lühisesse.“

I: „Kas oskad näite tuua?“

R6: „No ma ei tea... näiteks selleks, et lamp põleks, on vaja pirni, kui see läheb katki, siis ei oska midagi teha. Sest kogu aeg on ju lamp põlenud, mis ma teen siis, kui lamp ei põle? Kas tuleb osta uus lamp või äkki hoopis pirn? Esimene mõte kindlasti oli, et lamp on vaja uus osta“

R4: „Kasvasid nagu lill kasvuhoones, sind toideti, kasteti ja hoiti nõ ilusas, soojas keskkonnas. Kui saadi täiskasvanuks, pidi sealt keskkonnast lahkuma ega polnud õrna aimugi, kuidas hakkama saada. Kuidas rahaga toime tulla, kuidas poes käia ja süüa teha.“

R7: „Kui nende reeglite järgi seal elada, siis ei ole võimalik iseseisvalt hakkama ka saada kunagi. Ilmselt seepärast kõik lasevadki jalga lastekodust esimesel võimalusel.“

R1: „Ei õpetata kõige lihtsamaid asju, kuidas muna praadida või reaalselt ellu jääda. Sul on mälestused võib-olla Serena veepargist, et oh kui äge seal oli, teadmata, mida selleks üldse on vaja teha, et sinna saada. Et pead mingi pileti ostma või midagi. Ja siis see, kuidas pead pangas arve avama või arstile aja panema...see on väga raske. Praegu tundub nii naljakas...“

R8: „No sääl oli elu hea, soe...korra järgi muidugi...nüüd näed, elan nii kuidas elan...varsti õnneks kõngen maha kah.“

Üks intervjuueeritav on võtnud enda südameasjaks võidelda selle eest, et lapsed saaksid elada mitte asenduskodus vaid perekonnas. Ta tõi välja asjaolu, et Eestis on hulk peresid, kes võtaksid endale vastutuse kasvatada ja hooldada võõrast last – seda heast südamest ja kaastundest ning aitamise soovist. Aga pole süsteemi, mis toetaks neid peresid, kui tekivad raskused. Pole süsteemi, mis toimiks ka asenduskodus olevatele kasvatajatele, toetamaks neid asenduskodu lastega hakkamasaamisel. Autor järeldab eelpool toodust, et kõik taandub sellele, et vastava omavalitsuse lastekaitse- või sotsiaaltöötaja või Sotsiaalkindlustusameti lastekaitseosakonna spetsialistide poole tuleb pöörduda, kuid ka neile ametnikele pole loodud tõhusalt toimivat tugivõrgustikku, millele toetuda. Autor on käesolevas uurimuses jõudnud järeldusele, et KOV-idele on pandud väga suur vastutus, mida ei suudeta iga kord täisväärtuslikult täita. Lapse asenduskodusse paigutamine võib näida lihtsam lahendus, kuid tagajärjed sellele noorele on väga tõsised ning kas ja kuidas ta oma eluga toime tuleb, ei paku lõpuks kellelegi tõsisemat huvi, kuigi peaks, sest siis ei tekiks ka fataalseid tagajärgi. Need asenduskodu kasvandikud, kes saavad hakkama, teevad seda tänu headele inimestele, kes nende ellu ühel või teisel põhjusel tulid ja kellega neil tekkis usalduslik side, mis tekitas tahet edasi elada ja tegutseda. Veel saab käesoleva uuringu intervjuudest järeldada, et asenduskodu lapsed ei hooli niivõrd materjaalsest heaolust, vaid ootavad neid ümbritsevatelt inimestelt moraalset toetust ja kuuluvustunnet, teistega võrdne olemist, ilma sildistamata.

Intervjueeritavate vastustest saab järeldada, et valdaval enamusel on mõningased sõltuvusprobleemid, mis tekkisid juba lapsena, reeglina asenduskodus, ja mis kestavad siiani. Uuringus osalenud 11st inimesest suitsetab praegu kaheksa isikut. Suitsetama hakati kaaslaste mõjul ja üsna varases eas - üks viie aastaselt, üks kuue aastaselt, kaks seitsme aastaselt ning üks kaheksa aastaselt. Kõige hiljem hakati suitsetama 13aastaselt. Alkoholi tarbimine tuli kõigil intervjueeritavatel paralleelselt suitsetamisega või kuni aasta hiljem. Narkootikumidest on praegu sõltuvuses 1 intervjueeritav. Alkoholi tarbib 9 intervjueeritavat 11st, kuid tegemist ei ole autori hinnangul sõltuvusega, kuna tarbitakse üldjuhul mitte igapäevaselt, vaid teatud sündmuste puhul. Ühel intervjueeritaval saab täheldada sõltuvust alkoholist, kuna tarbimine on pidev ja intervjueeritav ise tõi selle probleemina välja.

R8: „Eks joomine ja suitsetamine on see, milleta enam ei saa. Tervis on üsna kehv juba.“

R5: „Lastekodu lapsed kõik suitsetasid, see oli normaalne ja tavaline, keegi ei teinud ka midagi.“ „Ma sain aru, et suitsetada ja juua ei tohtinud, onju, aga ma ei tee nagu kellegile sellega midagi liiga, onju. Seal neid noorsootöötajaid, neid käis ikka omajagu seal jah, kogu aeg nende pärast, et joomised ja suitsetamised. Nende kasvatajatega oli rohkem see, et kuidas ma nagu ütlen seda... noh, vaata, kuna meid oli nii palju seal, onju, siis noh siuke individuaalne tegevus oli täiesti null lastega, et noh, kõik korruga ühte kohta ja teise kohta ja...“

R8: „Ma ei tea, miks see üldse probleem on?“

Põhjuseks toodi välja, et tegemist oli normaalse nähtusega, sest kõik ümberringi tegid nii. Samuti toodi välja, et keegi ei selgitanud, kui halb sõltuvust tekitavate ainete tarbimine tervisele on, ei näidatud tagajärgi. Faktina toodi välja asjaolu, et mingist hetkest alates ei ole võimalik suitsetamisest loobuda, isegi kui väga tahad.

Üheksa intervjueeritavat on proovinud erinevaid narkootilisi aineid, kuid sõltuvusprobleeme sellega seoses ei tekkinud. Kaheksa intervjueeritavat tarbis teismeeas pidevalt narkootikume. Tarbiti pidude ajal ja nädalavahetuseti. Peamiselt on narkootikumide tarbimine lõppenud vanemaks saades või erinevate tegurite ilmnemisel, nt sattumine vanglasse, mõnutunde vähenemine, lahkumine asenduskodust iseseisvasse ellu. Üks intervjueeritav suutis süstimisest ise loobuda, ilma kõrvalise abita. Sama intervjueeritavat iseloomustab suur tahtejõud, 25ndal eluaastal loobus ta ka alkoholi ning tubaka tarbimisest täielikult. Üks intervjueeritav tarbib käesoleval ajal narkootikume pidevalt, olles süstiv narkomaan.

R4: „Ma ei teagi, oleks pidanud rohkem rääkima, tooma ja näitama näiteid, mis võib juhtuda, kuidas see mõjub. Siis oleks kindlasti tarbimine varem lõppenud või mitte alustanudki.“

R8: „Võib-olla, kui keegi oma oleks öelnud, siis oleks põhjust loobuda...või kui töö oleks...ei tea.“ „Alguses tarbisin, kuna see kaif oli hea, see ajaski kogu aeg uuesti proovima. Ühel hetkel enam ilma ei saa olla.“

Kaheksal intervjuueeritaval on praegu, täiskasvanueas, probleeme agressiivse käitumisega. Valdavalt meenuvad neile esimesed tähelepanekud umbes viiendast klassist, 11aastasena. Põhjusteks tuuakse enamasti õiglustunne või enda kaitse.

Eestis pole ennetustöö veel kuigi levinud, aga järk-järgult liigutakse selles suunas ja autori arvates on tahe süütegusid ennetada olemas. Alaealistele on suunatud mitmeid ennetusprogramme¹⁰³, kuid lähtuvalt autori isiklikust kogemusest noorsoopolitseinikuna, suunatakse nendesse programmidesse vabatahtlikkuse alusel ning juba õigusrikkumisi toime pannud alaealisi. Siinkohal toob autor välja, et tegemist on siiski juba tagajärjega tegelemisega. Ennetustööd peaks tegema enne tagajärge. Seega, kuigi riik tegeleb tänasel päeval enamasti tagajärgedega, siis asenduskodu lastega hakatakse võib-olla tegelema alles siis, kui nemad põhjustavad uusi tagajärge ehk siis satuvad probleemidesse. Siis hinnatakse, kas noor sobitub kuhugi programmi, mis võiks teda aidata. Tavalisim meede noorte õigusrikkumistega tegelemiseks on siiski karistus – lapsed ja noored saavad karistada, kui ei pea normidest kinni. Siinkohal saab autor välja tuua positiivse muutuse Eesti õigusmaastikul selle kohta, et on hakatud rohkem rääkima taastavast õigusest ning sellele ka suuremat tähelepanu pöörama. Tagajärgedega tegelemiseks on valitud uus lähenemine. Käesoleva aasta algusest jõustus muudatus kaotada alaealiste mõjutusvahendite seadus ja alaealiste komisjonid. Muudatuste tulemusena peaks alaealiste õigusrikkujate kohtlemise muutmise eelnõu kohaselt tekkima Eestis alaealiste ja noorte õigusrikkujate erikohtlemise süsteem, kus olulisel kohal on vastutuse võtmine toimepandud tegude eest ja tegudele reageerimine riigi poolt vastavalt alaealise riskidele ja vajadustele. Eelnõuga tagatakse alaealiste õigusrikkumistele kiirem reageerimine, vähendades ajakulu alaealiste komisjonis toimuva menetluse ulatuses ja võimaldades menetlejal endal vajalik otsus vastu võtta. Selleks antakse menetlejatele võimalus kasutada alaealiste suhtes laiemat ringi mõjutusvahendeid ning sätestatakse üldreegel, et alaealiste puhul

¹⁰³ Näiteks kriminaalpoliitika kodulehel on eraldi toodud välja riiklikud ennetusprogrammid noortele õigusrikkujatele.

Arvutivõrgus: <http://www.kriminaalpoliitika.ee/et/teemalehed/sotsiaalprogrammid> (08.01.2018).

tuleb eelkõige kasutada arengust lähtuvaid ja kasvatuslikke mõjutusvahendeid.¹⁰⁴ Autor on eelpool kirjeldatud muudatuste suhtes positiivselt meelestatud, kuid mõningal määral tunneb muret, kuidas ning milliste ressurssidega amenikud, kes töötavad lastega, on võimelised neile seatud eesmärke igapäevaselt teostama. Muudatuste toimimise eelduseks on ametnike väljaõpe ning võime ära tunda arengust lähtuvaid riske ja vajadusi, millele vastavalt reageerida.

Asenduskodus on esialgu normideks asenduskodu reeglid ja kodukord ning hiljem Karistusseadustik ning muud eriseadused, mis reguleerivad väärtegusid. Käesoleva magistritöö kokkuvõtteks leiab autor, et asenduskodus elavaid lapsi saab käsitleda eraldi riskigrupina, kel on suurem võimalus kalduda hälbelisele käitumisele, kui nende eakaaslastel, kes elavad perekonnas. Selle sihtgrupiga tuleks hälbelise käitumise ennetamiseks tegeleda eraldi ja suunitletult ning alustades koheselt, kui laps asenduskodusse viiakse. Eelkõige on vaja välja selgitada lapse individuaalsed vajadused, arvestades tema eelnevat elu ja läbielamisi ning seejärel võtta tarvitusele vajalikud meetmed. Kui lapsega suudetakse luua turvaline usaldus- ja kiindumus-suhe, siis läbi selle kahanevad riskitegurid, millest tulenevalt väheneb õigusrikkumiste toimepanemine. Selleks aga peaks riik suutma luua süsteemi, mis tagab lapsele elamise pere- ja kodusarnases keskkonnas, mitte sellises asutuses, kus töötajad täidavad pelgalt oma töölepingust tulenevaid kohustusi. Piisav tähelepanu, hool ja armastus pole tegurid, mida töölepingus saaks kohustusena kajastada.

3.4.2 Õigusrikkumiste toimepanemine

Kriminaalne minevik on kõigil intervjueeritavatel olnud erinev. Kümnel intervjueeritaval on olnud kokkupuude politseiga vähemal või rohkemal määral. Üks intervjueeritav väitis, et pole politseiga kokku puutunud. Uuringus osalenud üheteistkümne isku endi sõnade kohaselt on neist karistada saanud üheksa inimest. Kõik nad alustasid süütegude toimepanemist alaealisena asenduskodus elades. Peamised süüteod, mida asenduskodus elamise ajal toime pandi, olid varavastased süüteod. Varastati kõike, mida muidu ei saanud - eelkõige alkoholi, mobiile, meelepäraseid riideid. Taskuraha teenimiseks kasutati erinevaid võimalusi. Autor mõisis intervjueeritavate jutust, et enamasti pandi vargusi toime kaaslaste õhutusel, mis selgitab, et kaaslaste osatähtsus on alaealisena süütegude toimepanemisel määrava tähtsusega.

¹⁰⁴ Seletuskiri karistusseadustiku muutmise ja sellega seonduvalt teiste seaduste muutmise seaduse (alaealiste õigusrikkujate kohtlemise muutmise) eelnõu juurde. Lk 1, p 1.1.

Väärtegedest, mis asenduskodus elamise ajal toime pandi, võib välja tuua peamiselt suitsetamise, alkoholi ja narkootikumide tarbimise, kuid siinkohal on oluline märkida, et intervjueeritavad ei pea iseenda tervise rikkumist süüteks.

R8: „Pisivargused poodidest, varastati kõike, kuid peamiselt nänni ja esemeid, mida muidu ei saanud. Teismelisena alkoholi, meelepäraseid riideid.“

R1: „Lisaraha teeniti metallivargustega, esialgu käidi mahajäetud kinnistutel metalli kokku otsimas ja siis kokkuostjale müümas, hiljem tulid suuremad plaanid ja hakati suuremaid vargusi ette võtma. Planeerimisel abistasid sõbrad, kes olid vanemad ja suure kogemustepagasiga ja väljaspoolt asenduskodu. Raha oli palju, teismeeas ei osatud rahaga midagi pealegi hakata, ostsin lausa mõttetuid asju, andsin sõpradele.“

R5: „No mis me tegime seal, mingi ... noh - sigala ja vallamaja aknaid löime sisse ja... ma ei tea... Autodega sõitsime seal ja... igast selliseid asju.“

R11: „Sõber varastas energiaploki, lõhna, suitsu. Mina varastasin raadiosaatjaid, siis sain politseisse, siis valetasin oma vanust ja kõike mis olla sai. Elukohta ja kõike valetasime, et kasvatajad...kasvatajad oleks peksa andnud selle eest. Õpetaja andis mulle ka vitsa, kes luges ... [ajalehe nimetus] mis ma teinud olin. Olin päris kuulus.“

Viis intervjueeritavat jätkasid süütegude toimepanemist täisealisena ja neid on karistatud vabadusekaotusega. Kolm intervjueeritavat kandsid vanglakaristust mitu korda. Kriminaal- ning väärteokorras on karistatud samu intervjueeritavaid palju kordi, valdavalt on tegu olnud vägivallakuritegudega ning varavastaste ja avaliku korra vastu suunatud süütegudega. Ühte intervjueeritavat on korduvalt karistatud narkootikumide omamise eest. Kolm intervjueeritavat on kriminaalkorras karistamata, karistatud väärteokorras ja valdavalt varavastaste süütegude eest, suitsetamise või alkoholi tarbimise eest alaealisena.

Küsimus „Mis sa arvad, kas elu lastekodus mõjutab kuidagi kriminaalset käitumist?“

R1: „Muidugi.“, „Kindlasti, mõjutab, kindlasti.“, „Ma arvan küll jah“, „Mingis mõttes kindlasti, aga kõik on ikka isiksuses ka kinni. Enamus on väga mõjutatavad, neil on palju puudusi seal.“

R3: „Ikka. Olin väga agressiivne. Oli suur segadus, kõigile pidin alluma.“

R5: „Ma ei tea... kas suitsetamine ja alko on kriminaalne?“

R11: „Muidugi mõjutab. Seal kõik kriminaalid koos ses suhtes, et...enamikust saabki ju alkohoolik või kodutu...neid keda mina tean.“

Kokku kolm intervjuueeritavat üheteistkümnest teenivad elatist ebaseaduslikul teel, pannes jätkuvalt toime erinevaid süütegusid, kvalifitseerudes autori hinnangul harjumuskurjategijaks, keda iseloomustab pikaajaline ja intensiivne kriminaalne karjäär. Kaks neist on iseseivalt hakkama saavad isikud, kellest üks teenib elatist, pannes toime erinevas ulatuses kelmusi ja teine paneb toime vargusi lisaks palgatööl käimisele. Kolmas intervjuueeritav on asotsiaalse eluviisiga, ei oma kindlat elukohta ning viibib iga natukese aja tagant vanglas mõnd karistust kandes. Viimane teenib raha peamiselt mõnigase narkootikumide müügi ja vargustega.

3.4.3 Kriminaalse käitumise lõpp ja uue elu algus

Intervjuueeritavad tõid välja erinevaid põhjusi, miks loobuti kriminaalsest käitumisest: ühel noorel aitas kriminaalse käitumise lõpetada teise linna kolimine, teisel teise riiki kolimine, kolmandat mõjutas sündinud laps. Seejuures meenutasid isikud sündmusi, mis olid toimunud enne, kui otsustati elus uus lehekülg pöörata. Näiteks üks intervjuueeritav meenutas, kuidas endine kriminaalpolitseinik pakkus talle juhuslikult tööd autojuhina oma ettevõttes ja käskis tal elukohta vahetada. See oli pöördepunkt selle intervjuueeritava elus, sest kolis teise linna ja asus tööle ning ei tekkinud tunnet, et tahaks vanade elukommete juurde naasta. See toimus peale kaheaastase vanglakaristuse kandmist Murru vanglast vabanedes, olles siis 21 aastane. Nüüd, aastaid hiljem, on ta mõelnud, et see pakkumine tegelikult päästiski ta, sest keegi uskus sellesse, et teda saab usaldada. Ka teiste intervjuueeritavate ellu on nende iseseisva elu ajal tulnud keegi, kes on neid toetanud ning uskunud, et tegemist ei ole koletistega, vaid inimestega, kes on võimelised muutuma.

R11: „Elu on nüüd paremaks läinud. Kinnipeetav olen olnud vähemalt 15 korda, joomised, varastamised, alaealisena suitsetamine. Ühe korra panin jooksu lastekodust. Mõtlesin seal, et kõik on halb ja allamäge, kui keegi ei usalda, kellegiga ei ole seal rääkida...mõtlesin, et jään üksi, sõbrad tulid muga kaasa muidugi, aga politsei sai kätte.“

Kriminaalset käitumist täiskasvanuna on üsna keeruline hinnata, kuna käesolevast uuringust on selgunud, et osadel isikutel ei ole tekkinud arusaama, mis on õige ja mis vale, mistõttu ei osata analüüsida, kas vastav käitumine on õiguspärane. Selliseid ennast kahjustavaid süütegusid nagu näiteks alkoholi või narkootikumide kuritarvitamine, agressiivne väljendusviis või juhtimisõiguseta auto juhtimine ei peeta kriminaalseteks. Sellest saab järeldada, et ei osata ka analüüsida, kuidas ennast kahjustava käitumisega võiks kahju tekitada teistele isikutele. Reeglina on käesolevas töös

eelnevalt välja toodud riskitegurid omavahel põimunud ning ei saa kindlalt väita, et asenduskodu on tekitanud lastele riskitegureid juurde või kõik asenduskodu lapsed hakkavad elukutselisteks kriminaalideks. Kuid saab järeldada, et asenduskodu on kindlasti üks olulisemaid sotsialiseerumise tegureid, mille toimimine on võtmeküsimuseks, kas laps hakkab käituma hälbeliselt ning kuivõrd temas kinnistub selline käitumine ülejäänud eluks. Käeolevast uurimisest saab järeldada, et asenduskodus elavaid lapsi ümbritseb väga suur hulk riskitegureid ning põhjus, miks nad asenduskodus elades panevad toime erinevaid süütegusid, on selles, et neil puuduvad kaitsetegurid, mis riske tasakaalustaksid või vähendaksid. Kui isikul ei teki kaitsetegureid ka hiljem, iseseisvana, siis riskitegurid suurenevad järk-järgult ning piiri, kuhu maani see viib, piltlikult öeldes ei paista. Selliseid isikuid oli käesolevas uuringus kolm. Kaheksal isikul tekkisid iseseisvalt elades kaitsvad tegurid aja jooksul, kuid seda mitte läbi asenduskodu või riigipoolse süsteemi, vaid hiljem tänu isiklikele suhetele. Seega annab eelpooltoodu põhjuse oletada, et asenduskodus elamine mõjutab olulisel määral hilisemat kriminaalset käitumist täiskasvanuna, mis annab vastuse magistritöös püstitatud uurimisküsimusele.

KOKKUVÕTE

Käesolev magistritöö annab ülevaate sellest, et perekond ja lapsena kogetu mõjutab täiskasvanuna tehtavaid valikuid, kuidas erinevates olukordades toime tulla. Asenduskodu roll on pakkuda lapsele asendust pere näol, kus laps saaks täisväärtuslikult areneda ja kasvada. Mõistet asenduskodu saab autori seisukohast tõlgendada nii, et tegemist on kodu asendusega neile lastele, kel viimane puudub või pole sobilik, milline arusaam ühtib seadusandja eesmärgiga. Käesolevas magistritöös käsitletu pinnalt on toodud õigusteadusesse autori seisukohad läbi teoreetilise ja praktilise analüüsi hälbekäitumist mõjutavate tegurite kohta, mis ümbritsevad lapsi asenduskodus elades.

Kuna Eestis pole varasemalt keskendunud asenduskodus kasvanud isikute kriminaalse käitumise uurimisele ning käitumist mõjutanud teguritele, on käesolev töö uudne lähenemine, mille abil on autori eesmärk tõsta inimeste teadlikkust. Töö piiratud mahtu arvestades otsustas autor uurida hälbekäitumist läbi riski- ja kaitsvate tegurite, mida on Eestis vähe uuritud ning mis näitavad käesoleva töö uudsust. Magistritöö peamine eesmärk oli käsitleda hilisema kriminaalse käitumise seoseid asenduskodus elamisega, mistõttu on käesolevas töös uurimisprobleemina määratletud küsimus: kas asenduskodus kasvamine saab nimetada hälbekäitumist mõjutavaks teguriks? Uurimisprobleemile vastamiseks püstitati käesolevas töös eesmärk selgitada välja asenduskodus kasvamisega seotud hälbekäitumist mõjutavad riski- ja kaitsetegurid. Samuti oli sihiks uurida, kuivõrd puutuvad asenduskodus elavad noored kokku õigusrikkumistega ning kuidas on lapsena asenduskodus elamine mõjutanud hilisemat kriminaalset käitumist täiskasvanuna.

Uuring viidi läbi kvalitatiivset uurimismeetodit kasutades ja tehes poolstruktureeritud süvaintervjuud täiskasvanud inimestega, kes on elanud noorena asenduskodus ja sealt iseseisvasse ellu astunud. Keskendudes minevikus asenduskodus elamisele ning selginenud teguritele, tehti järeldusi, mille abil hinnata, kuidas mõjutab lapsena asenduskodus kasvamine hälbivat käitumist täiskasvanuna. Uuringu läbiviimisel selgus, et valim osutus piisavaks, et katta kõik aspektid, mida analüüsida sooviti ja autoril õnnestus saada vastus uurimisküsimustele. Ametnikud, kes oma igapäevatöös lastega kokku puutuvad, peaksid olema teadlikud käesolevas töös välja toodud riski- ja kaitseteguritest ja nende mõjust hälbekäitumisele, et seeläbi planeerida ennetustööd kuritegevuse vähendamiseks.

Autori poolt läbi töötatud materjali kohaselt on leidnud kinnitust asjaolu, et perekonnast eraldamine ning eelnevad negatiivsed kogemused peresuhetes on oluliseks näitajaks, mille tulemusel võib isik kalduda kriminaalselt hälbelisele käitumisele. Sotsialiseerimise erinevad aspektid on suurimad lapse edasiste probleemide ja kuritegevuse ennustajad. Käesolevas uuringus selgus, et kui laps on perest eraldatud ja paigutatud elama asenduskodusse, siis asenduskodu on üks olulisemaid sotsialiseerumise tegureid, mille toimimine on võtmeküsimuseks, kas laps hakkab käituma hälbeliselt ning kuivõrd ta omandab selle käitumise kogu ülejäänud eluks. Tugevad mõjutajad on perekonna struktuur, peresisesed suhted ja eakaaslased. Kiindumussuhte hindamist kasutatakse sageli vanema ja lapse omavahelise suhestumise indikaatorina. Kiindumusteooria põhiidee ehk lapse vajadus turvalise kiindumussuhte ja turvatunde järele on kahjustunud asenduskodu lastel juba enne, kui nad asenduskodusse satuvad, mistõttu on asunud käesolevas magistrisõõs seisukohale, et tuleks eraldi uurida, kas eraldamine bioloogilisest perest on alati mõistlikum kui ebaterve seotussuhte kestmine. Kuuluvus- ja turvatunde ning kiindumussuhte puudumine põhjustab ridamisi probleeme nii noores eas, kui ka hiljem, täiskasvanuna. Autor, olles eelnevalt uurinud põhjalikult riski- ja kaitsetegureid, analüüsid intervjuusid isikutega, kes on valdava osa oma lapsepõlvest veetnud asenduskodus, julgeb väita, et asenduskodusse sattumine on tagajärg ja lapse jaoks alati traagiline.

Käesoleva magistrisõõs peamise järeldusena saab välja tuua, et asenduskodus kasvavatel lastel on vanema ja lapse vaheline kiindumussuhe kahjustunud, mistõttu on see üks tegur, mis võib soodustada selle sihtgrupi kaldumist hälbelisele käitumisele ning kriminaalsete karjäärade tekkimisele. Samas on autor tõõs toonud välja oma seisukoha, et bioloogilise pere juures edasi elamine võib kaasa tuua veelgi hullemad tagajärjed, millisele järeldusele jõuti uuringus osalenud isikutega kestnud diskussioonis. Mõlemad tegurid, nii eraldamine kui ka bioloogilises peres edasi elamine tõstavad hälbiva käitumise riske hilisemas elus. Seepärast on oluline mõelda, kuidas parandada ühiskonna tasandil ennetustõõd, kuhu tuleks oma panus anda kõigil – kogukondadel, ametnikel, ettevõtjatel, seadusandjal, riigil. Siinkohal on võimatu anda juhiseid, kuidas peaks käituma, et maailmast kaoks kuritegevus, kuid autor juhib tähelepanu, et kõigi laste ja üldiselt kõigi inimeste heaolu tagamise võtmesõõnaks on märkamine, mislõõbi saab igõõks arendada endas hoolivust teiste suhtes. Lõõbi märkamise suudetakse välja pakkuda erinevaid lahendusi ja luua sõõsteeme, mille tagajõõrjel muutub nii mõnegi inimese elu paremuse suunas.

Käesoleva magistritöö raames tehtud uuringust selgus, et asenduskodusse paigutatud laps on eelnevalt kogunud erinevat vaimset ning füüsilist vägivalda, mis on riskitegurina äärmiselt oluline mõjutaja ning eelkõige kahjustanud isiku vaimse tervise seisukorda. Enamasti mäletavad inividid elu enne asenduskodusse paigutamist üsna detailselt ja need kirjeldused annavad aluse järeldamiseks, et enne abistajateni jõudmist on tema tervislik seisund üsna halb. Uuringust selgus, et tänase asendushoolduse süsteemi juures on kitsaskohaks see, et ei osata märgata lapse probleeme. Lapsed ei oska ise oma probleeme lahendada ega märgata, hoides pigem omaette või väljendades probleeme muul viisil oma käitumises. Inimesed, kes puutuvad tihedalt kokku probleemsetest peredest pärit lastega, peaksid oskama märgata ja vastavalt vajadusele abi pakkuda. Asenduskodus teeb märkamise keerulisemaks peredes elavate suur laste arv. Selleks, et osata märgata, on vaja mitmeid omadusi ja vastavat koolitust, mida peaks pakkuma tööandja. Autor on seisukohal, et mittemärkamine ja lapse emotsionaalsete vajaduste mittetäitmine põhjustab ridamisi negatiivseid tagajärgi vaimsele tervisele, mis võib väljenduda hälbekäitumisena. Eelnevalt kirjeldatud seisukohad märkamise osas kehtivad mitte ainult asenduskodus töötavale personalile, vaid igapäevale, olgu tegemist õpetaja, naabri, perearsti, politseiniku või kellegi teisega, kes näeb abivajavat pere või last. Märkamine ei tohiks jääda pelgalt isiklikuks tähelepanekuks, vaid kui märgatakse probleemi, tuleb olenevalt olukorrale ka reageerida. Märkata tuleks enne tagajärgede ilmnemist.

Asenduskodu laste kasvatamisel ja suunamisel tuleks arvestada noorte soovidega, selgitades neile võimalikke tagajärgi, mis võivad erinevates olukordades tekkida. Asenduskodu reeglite vastu eksinud lastega tegelemisel tuleks leida strateegia, mis ei põhine karistamisel. Autor on seisukohal, et karistamise meetod ei sobi riskigrupi lastele, sest seda teevad niigi teised institutsioonid nagu näiteks politsei või kool. Kui noor paneb toime õigusrikkumise, siis on tegemist tagajärjega, ja abistav isik peaks välja selgitama juhtunu põhjused. Selleks tuleks süveneda sügavamale minevikus toimunusse, et vastuseid leida ja märgata, sest noor ise ei oska oma minevikku erapooletult analüüsida. Uuringust on selgunud, et asenduskodudes ei pöörata tähelepanu probleemidele, mis olid lapsel enne asenduskodusse sattumist. Taoliste riskilaste puhul on autor jõudnud järeldusele, et probleeme ei saa lahendada üksi - vajalik on kaasata professionaalide meeskond, kes on taoliste noortega kokku puutunud ning oskab märgata psühholoogilisi seoseid, mille põhjal otsustada, kuidas konkreetses situatsioonis käituda. Probleemide väljaselgitamine kui strateegia on pigem individuaalne, mis tähendab, et seda ei saa teha grupiviisiliselt. Samuti nõuab see abistajalt sellist pühendumist, tähelepanu ja sihikindlust nagu oleks tegemist oma bioloogilise lapsega, mida tänane Eestis toimiv süsteem kahjuks ei toeta.

Magistritöös jõuti järeldusele, et asenduskodudes kasvavad lapsed on ühiskonnas sotsiaalsete oskuste poolest kehvemas seisus ning koheselt peale lapse asenduskodusse sattumist on oluline alustada ennetustööga. Äärmiselt oluline on individuaalne lähenemine ning püüd luua side kasvatajaga, kes asub edaspidi lapsevanema rolli täitma. Läbi suhtlemise, kiindumuse ja turvatunde tuleb suunata lapsi avatud mõttelaadile, mis arendavad südamlikkust, aktiivsust ja tähelepanelikkust. Ennetustöö on seda efektiivsem, mida varem seda tegema hakatakse, eelistatavalt koolieelses eas, mitte oodata tagajärgede ilmnemiseni. Süsteem, mille abil lapsi toetada, peab olema kohandatud riskilastele vastavaks. Autor peab kohandamise all silmas iga lapsega tegelemise individuaalsust, arvestades tema varasemate kogemustega, kuid millest tänases asendushoolduse süsteemis on suur puudus.

Autori seisukoht on, et laps peab kasvama keskkonnas, kus ta saab areneda selliselt, et ta tulevikus loob ise kindlatel põhimõtetel *terve* paarisuhte, suudab iseenda ja oma probleemidega toime tulla, osates seejuures jätkusuutlikult toetada enda järeltulijate kasvamist. See hõlmab suutlikkust omandada haridus, toimetulekut tööturul ning majandulikku kindlustunnet. Seda võib nimetada autori subjektiivseks ja idealistlikuks nägemuseks, kuid autor on seisukohal, et võttes eesmärgi taolises suunas liikuda, on see parim viis ennetada kriminogeenset käitumist ja ka teisi tekkida võivaid probleeme. Kitsamalt tõlgendades leiab autor, et ühiskond tervikuna on väärtushinnangute peegeldus ning kui tahetakse, et see vastaks mingitele kindlatele normidele, tuleb kõigil selle nimel tööd teha. Asenduskodus elavad lapsed on grupp inimesi, kes hakkavad varem või hiljem neid väärtushinnanguid peegeldama ning autori hinnangul kuuluvad nad abivajajate hulka. Need iseseisvunud noored ei oska toetavate täiskasvanute abita ise ennast aidata ja see põhjustab ridamisi uusi tagajärgi. Toetuse all peab autor silmas pigem moraalselt abi, mis tekitab isikus turvatunde ja kindla teadmise, et tal on oma koht ja roll siin ühiskonnas.

Käesolevas magistritöös sai kinnitust väide, et elutervet arengut ei saa loota lastest, kes ei taju piisava toe olemasolu ning kel on puudulikud emotsionaalsed ressursid. Autor jõudis käesolevas magistritöös seisukohale, et tuleks luua tugisüsteem, mis toetab lapse arengut ka väljaspool asenduskodu. Asenduskodu moodustub osa naabruskonnast kui süsteemist, mis kas suudab või ei suuda lapsele tuge pakkuda. Riik peaks võtma eesmärgiks kogukondade toimimise tõhustamise. Igasuguste ennetusprogrammide edu põhineb autori arvates suutlikkusel tõenduspõhiseid programme kohalikul tasandil juurutada ja läbi viia. Selleks, et seesugune süsteem saaks toimida, on vaja sihikindlat koostööd erinevate ametkondade vahel. Valitsusorganid, kohalike probleemide lahendamisele orienteeritud võrgustikutöö, kus osalevad nt lapsevanemad, õpetajad, naabrid, politseinikud ja sotsiaaltöötajad ning kohalikud

elanikud, peavad tegema tööd ühise eesmärgi nimel, mitte eraldama osa ühiskonna teatud liikmeid, nt asenduskodus elavaid lapsi. Magistritöös on jõutud järeldusele, et asenduskodu lapsed ei hooli niivõrd materiaalsest heaolust, vaid ootavad neid ümbritsevatelt inimestelt moraalselt toetust ja kuuluvustunnet ning soovivad olla teistega võrdsed, sildistamata.

Eestis pole ennetustöö veel kuigi levinud, aga järk-järgult liigutakse selles suunas ja autori arvates on tahe süütegusid ennetada olemas. Alaealistele on suunatud mitmeid ennetusprogramme, kuid tegemist on siiski juba tagajärjega tegelemisega. Ennetust peaks tegema enne tagajärgede tekkimist. Seega tegeleb riik tänasel päeval enamasti tagajärgedega ja ka asenduskodu lastega hakatakse tegelema võib-olla alles siis, kui nad põhjustavad uusi tagajärgi ehk satuvad probleemidesse. Siis hinnatakse, kas noor sobitub mõnda programmi, mis võiks teda aidata. Tavalisim meede noorte õigusrikkumistega tegelemiseks on siiski karistus – lapsed ja noored saavad karistada, kui ei pea normidest kinni. Asenduskodus on esialgu normideks asenduskodu reeglid, kodukord ning hiljem politseisüsteemiga kokku puutudes Karistusseadustik ning muud eriseadused, mis reguleerivad väärtegusid. Käesoleva magistritöö ühe järeldusena leiab autor, et asenduskodus elavaid lapsi saab käsitleda eraldi riskigrupina, kel on suurem võimalus kalduda hälbelisele käitumisele kui nende eakaaslastel, kes elavad perekonnas. Selle sihtgrupiga tuleks hälbelise käitumise ennetamiseks tegeleda eraldi, suunitletult ning alustades koheselt, kui laps asenduskodusse viiakse. Eelkõige on vaja välja selgitada lapse individuaalsed vajadused, arvestades tema eelnevat elu ja läbielamisi ning seejärel võtta tarvitusele vajalikud meetmed. Kui lapsega suudetakse luua turvaline usaldus- ja kiindumussuhe, siis läbi selle kahanevad riskitegurid, millest tulenevalt väheneb õigusrikkumiste toimepanemine. Selleks aga peaks riik suutma luua süsteemi, läbi mille laps saab tunda end kui perekonnas ja kodus, mitte asutuses, kus töötajad täidavad vaid oma töölepingust tulenevaid kohustusi. Piisav tähelepanu, hool ja armastus pole tegurid, mida töölepingus saaks kohustusena kajastada.

Kriminaalset käitumist täiskasvanuna on üsna keeruline hinnata, kuna käesolevast uuringust selgus, et osadel isikutel ei ole tekkinud arusaama, mis on õige ja mis vale, mistõttu ei osata analüüsida, kas vastav käitumine on õiguspärane. Selliseid ennast kahjustavaid süütegusid nagu näiteks alaealisena alkoholi tarbimist, narkootikumide pruukimist, agressiivset väljendusviisi või juhtimisõiguseta auto juhtimist ei pea asenduskodus elanud isikud kriminaalseks. Sellest tulenevalt jõuti käesolevas magistritöös järeldusele, et ei osata analüüsida, kuidas ennast kahjustava käitumisega võiks kahju tekitada teistele isikutele. Reeglina on käesolevas töös eelnevalt välja toodud riskitegurid omavahel põimunud ning ei saa kindlalt väita, et

asenduskodu on tekitanud lastele riskitegureid juurde või et kõik asenduskodu lapsed hakkavad elukutselisteks kriminaalideks. Kuid saab järeldada, et asenduskodu on kindlasti üks olulisemaid sotsialiseerumise tegureid, mille toimimine on võtmeküsimuseks, kas laps hakkab käituma hälbeliselt ning kuivõrd ta omandab selle käitumise kogu ülejäänud eluks. Käesolevast uurimusest saab järeldada, et asenduskodus elavaid lapsi ümbritseb väga suur hulk riskitegureid ning põhjus, miks nad asenduskodus elades panevad toime erinevaid süütegusid, seisneb selles, et neil puuduvad kaitsetegurid, mis riske tasakaalustaksid või vähendaksid. Kui isikul ei teki kaitsetegureid ka hiljem, iseseisvas elus, siis riskitegurid järk-järgult suurenevad ning piiri, milleni see viib, ei ole võimalik ette näha. Seega annab eelpooltoodu põhjuse järeldada, et asenduskodus elamine mõjutab hilisemat kriminaalset käitumist täiskasvanuna olulisel määral, mis annab vastuse magistratöös püstitatud uurimisküsimusele.

Kui isik ei tule iseseivana toime, on kuni 25. eluaastani võimalik kasutada KOV-ide poolt korraldatavat järelhooldusteenust. Kuigi järelhoolduse teenust käesoleva töö mahupiirangute tõttu ei olnud võimalik analüüsida, on autori poolt läbitöötatud materjali kohaselt liigselt vastutust pandud KOV-ile, mille tagajärjel sõltub järelhoolduse tulemus paljuski omavalitsuse ja seal töötavate ametnike tahtest ja edumeelsusest, kuid see ei peaks nii olema. KOV-ide võimalused on väga erinevad, sõltudes palju ametnike valmisolekust tegeleda probleemsete noortega, vajalike spetsialistide olemasolust ja ka rahalistest ressurssidest. Kuna seoses uue SHS-ga suunatakse rahastus KOV-le, siis rahapuudus ei ole esmane probleem. Põhiline on ametnike puudulik ettevalmistus ja väga suur on ka vajalike spetsialistide vähene arv ning pikad järjekorrad teenustele.

Läbi uurimisküsimustele vastuste otsimise selgus magistratöös püstitatud uurimisprobleemi vastus, mis seisneb selles, et asenduskodus kasvamine on hälbekäitumist mõjutav tegur, kuna asenduskodu keskkonnas esineb rohkelt käesolevas töös välja toodud riskitegureid, mis põhjustavad hälbekäitumist. Uuringu tulemustest selgus, et asenduskodus viibivad lapsed ei ole enne asenduskodusse sattumist kogunud kaitsvaid tegureid. Asenduskodus elades on kaitsva tegurina tagatud eelkõige materiaalsed asjad, ligipääs kvaliteetsele haridusele ja meditsiiniteenustele, kuid eelpool nimetatust pole kasu, kui ei osata neid tegureid õigesti kasutada. Uuringus osalenud isikuid ümbritseb siiani hulk riskitegureid, mis põhjustab igapäevaelus erinevaid probleeme. Valdav osa uuringus osalenud isikutest ei suuda endiselt teisi inimesi usaldada, kuna neid on korduvalt erineval moel ära kasutatud. Enamik uuringus osalenud isikutest on võidelnud asenduskodus elamise ajal erinevate sõltuvusprobleemide, koolikiusamise ja sildistamisega, mistõttu on nende haridustee poolikuks jäänud. Autor on

seisukohal, et tegemist on sotsiaalse probleemiga, millele me kõik võiksime tähelepanu pöörata. Asenduskodus elavate lastega tegelevad ametnikud ja personal peaksid olema võimelised tekitama lastele kaitsvaid tegureid, mille abil saaks olemasolevate riskitegurite mõju järkjärgult vähenema hakata. Autor nimetab usaldust kui võimalust tugineda teisele inimesele. Usaldusliku suhte loomine kuulub kõigil tasanditel kaitsvate tegurite hulka, mistõttu on see äärmiselt oluline, kuna aitab inimesel ümbritsevate riskiteguritega toime tulla. Käesolevast uuringust selgus, et asenduskodusüsteem ei suuda luua usalduslikku suhet kui kaitsvat tegurit, kuid sellega tuleks hakata tegelema koheselt, kui laps asenduskodusse satub.

Autor on seisukohal, et hälbivat käitumist põhjustavaid tegureid peaks rohkem käsitlema, et ühiskonnas tekiks teadmine ja arusaam inimeste kriminaalse käitumise tekkepõhjustest. Kriminaalset käitumist on võimalik ennetada, kuid täpset juhist selleks on võimatu anda. Riskigruppidega, kuhu kuuluvad teiste hulgas ka asenduskodus kasvavad lapsed, on vaja teha rohkem ja sihikindlat teadmispõhist ennetustööd, sest ainult sel moel on võimalik aidata noortel inimestel valida jätkusuutlik elukorraldus, millega nad iseseisvalt toime tulevad. Käesolevas magistritöös selgus, et asenduskodudes kasvavate laste olukorra parandamiseks ei ole vaja niivõrd materiaalseid vahendeid, kui võrd vaimset valmisolekut aidata ja lapse jaoks igas eluetapis olemas olla. Tulemusliku ennetustöö edukaks elluviimiseks on vajalik teha riskilastega töötavatele inimestele vastavaid koolitusi ja tõsta spetsialistide teadlikkust, võttes arvesse olemasolevaid ressursse.

RESIDENTIAL HOME UPBRINGING AS A FACTOR IN THE DEVELOPMENT OF DELINQUENCY

Abstract

The author's work as juvenile police officer has revealed a clear trend: the same juvenile offenders are brought to her attention nearly weekly and these offenders are youth living in residential homes. The reasons these youth continued offending despite the author's extensive training, consistent approach, and use of a range of sanctions remained unclear. When, however, the author became somewhat of a trusted person for some of those youth, it became evident that the problems are rooted much deeper and the offenses seem insignificant to the youth themselves in comparison. Collaboration with an residential home showed that the current foster care system is flawed in certain major aspects. The lack of preventive measures for this risk group was identified as a particular issue. The author came to the conclusion that youth in residential homes should be considered a separate risk group and that this risk group should be actively addressed with targeted preventive measures in order to reduce risk behaviours, rather than using interventions only after consequences have developed and become apparent. The author has formed the opinion that across the Estonian public sphere, the prevalent approach tends to be addressing consequences, which is much more damaging for the society and the state in the long run, and that preventive action needs to be emphasised.

Delinquency differs from child to child and results, in general, from a combination of different risk factors. Focusing on risk factors is the key to preventing juvenile delinquency and its development into chronic criminal offending. Effective early preventive action reduces the probability that children succumb to the risks that pile up during their later childhood and teenage years. In order to prevent delinquency and its development into serious violent crime, intervention measures need to take into account many different individual, familial, peer-, school- and society-related factors. Our understanding of the development of delinquency, the risk and protective factors influencing it and effective preventive and intervention measures still contains significant gaps. Filling those gaps would open up new possibilities to reduce delinquency and promote positive development.

The role of residential homes is to offer children a substitute family where they could grow and develop to realise their full potential. The author interprets the term *residential home* as a substitute of home for children who are homeless or whose home is not suitable. This

interpretation matches that of the spirit of the Estonian legislation. In this thesis, the author sets the theoretical and practical analysis of factors that impact delinquency in children living in residential homes into the context of the legal perspective. The thesis is divided into three chapters. The first and second chapter contain a theoretical overview of previous research along with its conclusions. They outline the risk factor paradigm, the role of the family as a factor influencing children's delinquency, and the impact of an residential home upbringing on children and their future. The third chapter, which is divided into four subchapters, describes and discusses the empirical study conducted by the author. It offers a thorough overview of the study design, the data analysis, and the conclusions. This part of the work also proposes some preventive interventions suitable for the Estonian circumstances.

The main goal of the thesis is to analyse the connection between living in an residential home and later adult criminal behaviour. Hence the research question: Can upbringing in an residential home be identified as a factor impacting delinquency? To answer this question, this work set the goal of identifying the risk and protective factors related to residential home upbringing. An additional goal was identifying the extent to which youth living in residential homes are exposed to offending and to which living in an residential home in the youth impacts one's later criminal behaviour as an adult.

The study was conducted using qualitative research methods by doing semi-structured in-depth interviews with adults who had lived in residential homes in their youth and entered their independent lives from the residential home. Concentrating on the residential home experience and previously identified factors permitted to draw conclusions to use in assessing how residential home upbringing influences delinquency in adulthood. The sample size proved sufficient to cover all the desired aspects of the analysis and the author obtained the answers to the research questions. Officials whose work involves children should be aware of the risk and protective factors identified in this work and of the impact of these factors on delinquency in order to design preventive interventions to reduce crime.

The material analysed by the author confirms that being separated from the family and previous negative experiences in familial relationships are significant indicators of criminally delinquent behaviour. This material points to various aspects of socialising as the main predictors of children's future problems and criminality. When a child has been separated from the family and placed into an residential home, then according to this study, the residential home is one of the most important factors in socialising, the success or failure of which is a key aspect in

whether the child will exhibit delinquent behaviours and to what extent such behaviours will be assimilated for the rest of the child's life. The structure of the family, relationships within the family and the peers are all strong influencing factors. Attachment has often been used as an indicator of the mutual engagement between the parent and the child. Its main objective within the framework of attachment theory – providing the child with a sense of security – has been damaged in residential home children before their insertion into the residential home, so the present thesis takes the position that it is important to study separately whether separation from the biological family is a more reasonable choice than letting the unhealthy relationship endure. The absence of a sense of belonging and security as well as of an attachment relationship produces a string of problems in children's youth and later on in their adult life. The author, having thoroughly researched risk and protective factors and analysed interviews with persons who have spent the majority of their lives in residential homes, dares to conclude that being inserted in an residential home is a consequence and always a tragic occurrence in a child's life.

The main conclusion of this thesis is that children brought up in residential homes experience a damaged version of the parent-child attachment relationship, which, in turn, is one factor that causes this target group to tend more towards delinquency and the development of criminal life paths. On the other hand, the author points out that continuing life with the biological family might have led to even worse outcomes, which conclusion was reached through discussions with the study participants. Therefore, it is important to consider ways to prevent or to improve upon the previously mentioned issues on the societal level, where contributions are required from everybody – the people themselves through their communities, officials, entrepreneurs, lawmakers, the state. While it is impossible to give guidelines on what to do to erase crime from the world, the author would like to emphasise that the key to ensuring the welfare of children and of people in general is noticing. Through noticing, each of us can develop caring towards others, and it leads to the ability to offer solutions or create systems that can make a difference in some people's lives.

The study conducted within the framework of this thesis showed that children placed in residential homes have previously experienced various forms of mental and physical violence, which are major impact factors and will have damaged the child's mental health. In general, the individuals remember life before the residential home in relatively high detail, and their descriptions lead to the conclusion that at the beginning of the intervention, the child's health is in a fairly bad state. The study showed that one of the problems of the current foster care system is an inability to notice children's problems. In general, children do not express those problems

in words, but are more likely to withdraw into themselves. Children are not capable of solving their own problems nor even noticing them, but people who are in close contact with children from difficult homes should be able to notice and offer the necessary help. Noticing is also made harder by the large number of children in current residential home families. Noticing also requires certain personal qualities and appropriate training offered by the employer. The author finds that failure to notice and failure to fulfill the child's emotional needs leads to a series of consequences in the child's mental health that can find expression as delinquency. Those conclusions regarding noticing are valid not only for residential home staff, but everyone, be it teachers, neighbours, GPs, police officers or anyone who comes across a family or a child in need of help. Nor should the act of noticing fade into inaction: upon noticing a problem, an appropriate reaction should follow. Noticing should happen before consequences have set in.

Raising and directing children in residential homes should involve consideration for the wishes of the youth themselves. It should rely on explaining the potential consequences of different situations. Responses to breaking the rules of the residential home should follow a strategy that is not based on punishment. The author finds that the method of punishment is not suitable for children within this risk group, since it is amply covered by other institutions, such as the police or the school. Offenses committed by young persons are essentially consequences, and the person helping them should find out the reasons behind them that have led to this point. This requires a deeper insight into the past in order to find answers – or perhaps to detect them, because youth themselves are not capable of analysing their past impartially. The study shows that residential homes do not pay attention to problems that children developed before entry into their care. The author is convinced that the problems of such risk youth cannot be solved alone. It takes the assistance of an experienced support team that can identify the relevant psychological factors and decide the optimal course of action in the given situation accordingly. The strategy of identifying problems is an individual strategy, which means it cannot be done in a group setting. It also requires dedication, attention and persistence from the person helping, as if it was their own biological child, which is unfortunately not something that the current system in Estonia supports.

This thesis concludes that issues with social skills leave children brought up in residential homes into an unfavourable position in the society and that it is important to engage in prevention work persistently, starting at the point of the child's placement into care. Individual approach and striving to create a connection between the child and the educator who takes the parent's role are of utmost importance. Children should be steered by the means of interaction,

attachment and a sense of security towards an open mindset, which helps to develop warmth, activeness and attentiveness in them. The earlier prevention begins, the more effective it is, preferably during preschool age, but certainly before consequences have developed. The support system should be adapted to the needs of children at risk. By adapting, the author refers to using an individual approach with each child while taking into account the child's previous experiences. This is an aspect where the current foster care system displays a significant shortfall.

The author posits that children should grow up in an environment where they can develop in a way that lets them, in the future, independently create *healthy* partnerships based on defined principles, gives them an ability to cope with themselves and their problems, as well as develop a long-term view of that considers future generations. This includes an ability to obtain an education, cope with the job market and develop their economic security. While this could perhaps be called the author's subjective and idealistic view, the author is convinced that aiming for these goals is the best possible way to prevent crime and other potential problems. More specifically, the author finds that the society as a whole reflects its values and if reaching certain norms is desired, everybody's input towards achieving this goal is necessary. Children in residential homes are a group of people who will, sooner or later, reflect those values, and, in the author's opinion, are in need of assistance. When newly independent, such youth are not able to help themselves without external support, which in turn triggers a series of further consequences. By 'support' the author means mainly moral support, which means that a person knows where they belong and feel secure in their faith that the society is a good place to be.

The thesis research confirmed that healthy development cannot be expected of children who do not experience sufficient support and whose emotional resources are lacking. The author came to a conclusion that a support system outside the residential home should be created to support the children's development. The residential home is part of its neighborhood, which as a whole is a system that either succeeds or fails at supporting the child. The state should take an orientation towards making communities more efficient. The success or failure of prevention programmes is, in the author's opinion, predicated upon the capability to locally introduce evidence-based programmes. The good functioning of such systems requires purposeful cooperation between different agencies. Governmental agencies, local partnerships between parents, teachers, neighbours, police officers, social workers and others, and local inhabitants should work together towards a common goal, avoiding excluding certain community members, e.g. children in residential homes. This thesis concludes that rather than material security,

children in residential homes expect from the people surrounding them moral support, a sense of belonging, being seen as equals, without being labelled.

Prevention is not yet particularly widespread in Estonia, but progress is being made and in the author's opinion, a desire to prevent offending exists. There are multiple prevention-oriented programmes for juveniles, but they largely address consequences. Prevention should come before consequences have arisen. Therefore, since the state currently concerns itself largely with consequences, children in residential homes often become the object of attention only at the point when they cause consequences, i.e. manifest problems. Problems can trigger an assessment about the juvenile's suitability for potentially relevant programmes that might be able to help. However, the most likely measure to be applied for juvenile offending is punishment – children and youth who fail to adhere to norms are punished. In the residential home, the relevant norms are initially the orphanage's regulations and house rules, later the Penal Code and other legislation regulating offenses. One of the conclusions of the present thesis is that children living in residential homes could be considered as a separate risk group with a higher likelihood of delinquency than their peers who live with their families. In order to prevent delinquency, this target group should be addressed separately, in a targeted fashion, immediately at their placement into an residential home. The first step should be determining the children's individual needs taking into account their past life and experiences, followed by applying the necessary measures. Successfully reaching a secure relationship of trust and attachment decreases the influence of risk factors, which leads to a decrease in the likelihood of offending. In order to achieve this, however, the state must succeed at creating a system where children can feel themselves like at home where they are surrounded by a family, rather than an institution where the staff merely fulfill their duties. Sufficient attention, care, and love are not things that can be laid out as duties in an employment contract.

Assessing criminal behaviour in adults is fraught with difficulties, because the present survey showed that some persons have not developed an understanding of right and wrong, which leads to a further inability to analyse whether or not certain actions are lawful. Self-destructive offenses, such as alcohol or drug abuse, aggressive self-expression or driving without a licence are not perceived by them as crimes. As such, this thesis finds an inability to analyse how self-destructive behaviour can damage surrounding people. As a rule, the risk factors laid out in this thesis are interconnected; it cannot be confidently stated that the residential home has contributed to the risk factors acting on children or that all children in residential homes are future criminals. It can, however, be concluded that the residential home is one of the most

important factors in socialising its children and its good or poor functioning is a key aspect in whether the children become delinquent and to what extent they internalise such behaviours for the rest of their life. This study indicates that children living in residential homes are surrounded by risk factors and the reason they offend while living in the residential home is the absence of protective factors that would counteract or balance out the risks. If a person does not develop such protective factors later, in their independent life, the risk factors will keep increasing without an end in the proverbial sight. This logic leads to the conclusion that life in residential home significantly influences later adulthood criminal behaviour, which answers the research question posed for the thesis.

Persons who are unable to manage their own lives can benefit until the age of 25 from an aftercare service administered by the local government. While the scope of this work did not allow for an analysis of the aftercare service, the material researched by the author points to an excess of responsibility being delegated to the local governments in this respect. This means that the results of aftercare depend largely on the good will and progressive mindset of the local government and its officials, which is not the optimal solution. The means available to local governments vary a lot, depending heavily on their financial resources and the officials' preparedness to work with difficult youth, i.e. their practical skills.

The research led to an answer to the research question: residential home upbringing is a factor that impacts delinquency, because the residential home environment is rife with factors that have been identified in the thesis as risk factors for delinquency. The results of the study show that children in residential homes have not experienced protective factors before their insertion into the residential home. The main protective factors granted by residential homes are material goods, access to high-quality medical services, education, and other resources. However, none of those are particularly fruitful unless used purposefully. The persons surveyed for this thesis are still surrounded by a lot of risk factors, which cause problems in their daily lives. The majority of participants are to this day unable to trust other people and have been abused repeatedly. Most of the participants have battled addiction, bullying and labelling during their time in residential home, and as a result their education has been cut short. The author believes that this is a social problem, relevant to everyone. Officials and staff dealing with children in residential homes should be capable of developing protective factors that would gradually mitigate the influence of existing risk factors. The author emphasises here trust, or the possibility to rely on another person. The creation of a relationship of trust is a protective factor on all levels. Therefore, it is extremely important, because it helps to manage the surrounding

risk factors. This study shows that the residential home system cannot create trusting relationships as a protective factor; however, this is something that should be started immediately at children's admission.

The author believes that the factors that cause delinquency merit more attention to help create within the society an understanding of the reasons behind offending. Offending can be prevented, but cookie-cutter instructions for it are impossible to design. Risk groups, including children in residential homes, need more fact-based prevention, because this is the only way to help young people choose a sustainable lifestyle that they can cope with on their own. This thesis shows that rather than material assistance, improving the situation of children in residential homes requires a mental readiness to help and to be there for children in every stage of their development. In order to successfully conduct preventive measures, people working with at-risk youth need to be trained further and their awareness needs to be raised while keeping in mind the existing resources.

KASUTATUD KIRJANDUS

1. A. Markina, J. Saar. Alaealiste hälbekäitumine Eestis, Tšehhis ja Ungaris: rahvusvaheline self-report-meetodil tehtud delinkventsuse uuring. – *Juridica* 2009/7.
2. B. C. Welsh, D. Farrington. *The Oxford Handbook of Crime Prevention*. New York: Oxford University Press 2012.
3. D. P. Farrington, B. C. Welsh, A. Piquero, S.C Berzin, C. Gardiner. *Saving children from a life of crime: Early risk factors and effective interventions*. New York: Oxford University Press, 2008.
4. D. P. Farrington, B. C. Welsh, J. Q. Wilson. *Saving children from a life of crime: Early risk factors and effective interventions*. New York: Oxford University Press 2009.
5. D. P. Farrington, R. Loeber, M. M. Ttofi. *Risk protective factors for offending*. New York: Oxford University Press 2012.
6. ENL uuring Noorteühenduste senine koostöö riskis olevate noortega – selle kitsaskohad ning võimalused. 2012.
7. F. Fukuyama. *Suur vapustus. Inimloomus ja ühiskondliku korra taastamine*. Tallinn 2001.
8. G. A. Wasserman, K. Keenan, R. E. Tremblay, J. D. Coie, T. I. Herrenkohl, R. Loeber, D. Petechuk. *Risk and protective factors of child delinquency*. - U. S. Department of Justice. *Child delinquency*, April 2003. - Office of Juvenile Justice and Delinquency Prevention. Arvutivõrgus: <https://www.ncjrs.gov/pdffiles1/ojjdp/193409.pdf>
9. G. Butterworth, M. Harris. *Arengupsühholoogia alused: Tartu Ülikooli Kirjastus* 2002.
10. *Hoolekandestatistika 2015*, Sotsiaalministeerium. Arvutivõrgus: <http://pub.stat.ee/px-web.2001/Database/Sotsiaalelu/databasetree.asp>.
11. I. Aimre. *Sotsioloogia*. Tallinn: Sisekaitseakadeemia 2013.
12. J. Graham, T. Bennett. *Kriminaalpreventsioon Euroopas ja Põhja-Ameerikas*. Tallinn: Kriminaalpreventsiooni Nõukogu 1998.
13. J. Junger-Tas, I.H. Marshall. *The Self-Report Methodology in Crime Research*. *Crime and Justice*, Vol 25, 1999.
14. J. K. P. Greeson. *Foster Youth and the Transition to Adulthood: The Theoretical and Conceptual Basis for Natural Mentoring*, 2013.
15. J. Lacan. *Labeling Theory*. *Encyclopedia of Social Theory*. Volume II. G. Ritzer. California: SAGE Publications, Inc 2005, lk 428. Arvutivõrgus: <https://books.google.ee/books?id=mTZ1AwAAQBAJ&printsec=frontcover&hl=et#v=onepage&q&f=false>.

16. J. M. Jenson, M. W. Fraser. A Risk and Resilience Framework for Child, Youth, and Family Policy. Social policy for children and families. London: SAGE 2015.
17. J. Reilly. Risk and Protective Factors of Delinquency: Perspectives from Professionals Working with Youth. MSW Clinical Research Paper. School of Social Work 2012.
18. J. Saar. Õigusvastane käitumine alaealisena ja kriminaalsed karjäärid (Eesti 1985-1999 longituuduurimuse andmetel). Tartu 2003.
19. Joseph P. Ryan, Jun Sung Hong , Denise Herz, Pedro M. Hernandez. Kinship foster care and the risk of juvenile delinquency. Children and Youth Services Review vol 32, 2010, lk 1825-1829.
20. K. Klais. Politsei ja latentne kuritegevus. Lõputöö, Tallinn: Sisekaitseakadeemia 2000.
21. K. Pärtel. Noorteühenduste senine koostöö riskis olevate noortega – selle kitsaskohad ning võimalused. Kaardistuse kokkuvõte. Eesti Noorteühenduste Liit: Tallinn 2015.
22. Kriminaalpoliitika arengusuunad aastani 2018 heakskiitmine. – vastu võetud 09.06.2010; RT III 2010, 26, 51. Arvutivõrgus: https://www.just.ee/sites/www.just.ee/files/elfinder/article_files/kriminaalpoliitika_arengusuunad_aastani_2018.pdf.
23. L. Gypen, J. Vanderfaeillie, S. De Maeyer, L. Belenger, F. Van Holen. Outcomes for children who grew up in foster care: Systematic-review. Children and Youth Services Review. Belgia: Brussel 2017.
24. Leppik. Hälbiva käitumise konstrueerimine kriminaalhoolduses ühe maakohu kriminaalhooldusosakonna näitel. Bakalaureusetöö, Tartu Ülikool.
25. Liivamägi-Hitrov, K. Kask. Lapse küsitlemise käsiraamat. Tallinn: Justiitsministeerium 2016.
26. M. J. Lindquist, T. Santavirta. Does placing children in foster care increase their adult criminality? Labour Economics, 2014, vol 31.
27. M. Kaev, K. Soova. Laste õigustel põhinev ilma vanemliku hoolitsuseta laste või vanemliku hoolitsuseta jäämise ohus olevate laste oluorra analüüs. Tallinn, 2009.
28. M. Lagerspetz. Ühiskonna uurimise meetodid. Sissejuhatus ja väljajuhatus. TLÜ kirjastus: Tallinn 2017.
29. M. Laine. Sissejuhatus kriminoloogiasse ja hälbiva käitumise sotsioloogiasse. Eesti Riigikaitse Akadeemia 1997.
30. M. Scannapieco, K. Connell-Carrick, K. Painter. In their own words: Challenges facing youth aging out of foster care. – Child and Adolescent Social Work Journal, 2007, vol 24 (5).
31. Markina, B. Šahverdov-Žarkovski. Eesti alaealiste hälbiv käitumine. Tallinn: Justiitsministeerium 2007.

32. Noortevaldkonna arengukava 2014-2020. Lk 5-6. Arvutivõrgus:
https://www.hm.ee/sites/default/files/noortevaldkonna_arengukava_2014-2020.pdf.
33. P. Kenkmann. Hälbekäitumine sotsioloogis vaatekohast. – S. Kaugja. Õigus. Psühholoogia. Sotsioloogia: õppematerjale. III. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus 2003.
34. P. Turk. Asenduskodudes kasvanud noorte valmisolek iseseisvaks eluks. Poliituumingute keskus Praxis: Tallinn 2011.
35. R. Homel, A. France. Youth Justice Dictionary. Developmental criminology. Brisbane: Griffith University 2008.
36. R. Loeber, M. Stouthamer-Loeber. Family Factors as Correlates and Predictors of Juvenile Conduct Problems and Delinquency. – Crime and Justice. Chicago: The University of Chicago Press vol 7, 1986.
37. S. Jackson, C. Cameron. Leaving care: Looking ahead and aiming higher. Children and Youth Services Review, 34, 2012. 05.01.2018.
38. S. Kaugia. Alaealine õigusliku vastutuse subjektina. – S. Kaugia (koost). Õigus. Psühholoogia. Sotsioloogia: õppematerjale III. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus 2003.
39. Seletuskiri karistusseadustiku muutmise ja sellega seonduvalt teiste seaduste muutmise seaduse (alaealiste õigusrikkujate kohtlemise muutmise) eelnõu juurde.
40. Siplane. Bioloogiliste sidemete katkemise seostest hälbiva käitumisega. Magistritöö - Tallinn 2001.
41. T.Tulva jt (koost.). Lapse heaolu Eestis: riskid ja valikud (artiklite kogumik).Tallinn: Lastekaitse Liit, Tallinna Ülikool 2006.
42. Turu-Uuringute AS. Avaliku arvamuse uuring 2017.
<https://www.politsei.ee/dotAsset/800842.pdf>. 19.02.2018.

Õigusaktid

43. Lastekaitse seadus. - RT I, 2014,1 ... RT I, 2017, 19.
44. Sotsiaalhoolekande seadus. – RT I, 2015, 5 ... RT I, 2017, 66.
45. Põhiseadus, RT I, 15.05.2015
46. Inimõiguste ja põhivabaduste kaitse konventsioon, RT II 2010, 14, 54.

Kohtulahendid

47. RKKKm 3-1-1-43-06 p 13.1.

LISAD

LISA 1. Intervjuu kava

Eesmärk ja uurimisküsimused

Peamine eesmärk: selgitada välja, kas asenduskodus kasvamist saab käsitleda tegurina kalduda hälbelisele käitumisele?

Uurimisküsimused:

1. Missugused hälbekäitumist mõjutavad riski- ja kaitsetegurid ümbritsevad asenduskodus kasvavaid lapsi?
2. Kuidas mõjutab lapsena asenduskodus elamine kriminaalset käitumist tulevikus, täiskasvanuna?

Intervjuu eesmärk on võimaldada vastajal omal viisil arutleda!

Temaatilised küsimused: intervjuus soovitakse käsitleda minevikusündmusi, mis puudutasid asenduskodus elamist ja mõnevõrra ka elu enne asenduskodu.

Otsesed küsimused: mõned intervjuueeritavad eeldavad ehk otseseid küsimusi, selleks on alljärgnevalt küsimused ja täpsustused sulgudes. Täpsustavaid küsimusi küsis autor jooksvalt, kui vastused jäid liialt napiks. Allpool olevad küsimused on ka selleks, et intervjuud juhtida kui vestlus ei kulge jooksvalt.

Intervjuu toimub vastavalt situatsioonile, kuidas intervjuueeritav end avab. Intervjuu käigus tuleb mõelda järgmisele küsimusele loomulikult teel (mitte olla kinni küsimustes), et välja selgitada uurimisküsimustele ja probleemi vastus. Mõnedele küsimustele sai vastuse mõne teise küsimuse valguses (nagu haridus, töökogemus, tundeid puudutavad küsimused jne). Kõigilt intervjuueeritavatelt küsiti esimene küsimus esimesena ning seejärel vastavalt vestluse kulgemisele selgitati välja vastused intervjuu käigus.

Kui autor tõlgendas midagi intervjuueeritava jutust, küsis ta seda üle vastavalt „Kas tahad sellega öelda, et ...?“ „Kas olen õigesti aru saanud, et ...?“.

I Autori ja uuringu tutvustamine. Formaalsed küsimused (kas on nõus, et sinatame intervjuu käigus, salvestamine, kui tundub, et mõnest asjast ei taha rääkida siis selle ütlemine jne).

II Küsimused:

1. Esmalt, et saaksin lühida ülevaate sinu loost, kas kirjeldaksid, kas mäletad oma sattumist asenduskodusse?
2. Kui vana sa siis olid? (Üldandmed- üleminek)
3. Kas mäletad kui kaua aega sa kohanesid? Kui palju lapsi kasvas teie peres? (Üldandmed – üleminek)
4. Kuidas sul koolis läks? (täpsustavalt kui ei osanud vastata: millised olid su hinded? Kas sulle meeldis koolis käia? Oli sul seal sõpru? Jne) (haridus, heaolu, keskkond-resilentsus)
5. Kas kirjeldaksid, kuidas elu asenduskodus mõjutas sinu käitumist väljaspool asenduskodu? (Keskkonna mõju- resilentsus)
6. Kas tundsid, et sind sildistatakse kuidagi teistsuguseks oma eakaaslastest kes elasid oma bioloogiliste vanemate juures? (Keskkonna mõju – resilentsus, heaolumõõde)
7. Kas kirjeldaksid, kui palju puutusid asenduskodus elades kokku ebaseadusliku käitumisega? (Kriminaalsus)
8. Kui palju oli neid asju mis välja ei tulnud, millest politseile ei teatatud või millega tegeles lastekodu ise? (Kriminaalsus)
9. Kas oled politseiga kokku puutunud? Mis vanuses esimest korda ja miks? (kriminaalsus)
10. Kas oled saanud karistada? Mille eest? (kriminaalsus)
11. Kas vanglas olemine mõjutas su käitumist kuidagi? (kohanemine, heaolu, kontrollküsimus)
12. Kuidas puutusid ebaseadusliku käitumisega kokku praegu, olles iseseisev? (Kriminaalsus)
13. Kas sa suitsetad? Mis vanusest saati? (Sõltuvus, heaolu)
14. Kuidas on alkoholi tarbimisega, kas tarbid alkoholi praegu? (sõltuvus, heaolu)
15. Mis vanusest saati sa hakkasid alkoholi tarbima? (sõltuvus, heaolu)
16. Kuidas olid lood narkootikumide tarbimisega? Ja kuidas on praegu? (sõltuvus, heaolu)
17. Kas lastekodus elades osalesid sa mõnes programmis? Saadeti sind kuhugi (täpsustavalt laagrisse, õpituppa või kuhugi sellisesse kohta)?
18. Tugiisikud, kasvatajad või kellega sa kokku puutusid lastekodus elades, kes olid nõ vanemate eest? Mis tundeid nad sinus tekitasid igapäevaselt? (heaolu)
19. Kuidas oli lood psühholoogilise abiga, kas sulle pakuti tuge nt psühholoogi, terapeudi, näol? (heaolu)

20. Kas oled käinud kunagi psühholoogi või psühhiaatri juures? Täpsusta kes viis, kuidas sattusid. (kontrollküsimus)
21. Kes sind toetas rasketel aegadel kõige enam, oli keegi? (heaolu)
22. Aga praegu, on kedagi keda saad usaldada? (heaolu)
23. Kas suhteld oma kasvatajaga praeguseni? (kontrollküsimus)
24. Kas kunagi tunti huvi millisest perest sa pärit olid? Lastekodus elades siis. (Heaolu, üleminek, keskkond-resilentsus)
25. Kas paluti kunagi kirjeldada, mida oled läbi elanud? Kas rääkisid sellest kasvatajale või kellegile? Aga väljaspool lastekodu? (Üleminek ja keskkond-resilentsus)
26. Kuidas oli lood tähelepanuga? Ootasid sa rohkem tähelepanu või mõistmist kasvatajalt? (heaolu)
27. Kuidas hindad, kas lastekodus elamine mõjutas sinu käitumist siis kui seal elasid? (Keskkond- resilentsus, heaolu)
28. Kuidas hindad, kas lastekodus elamine mõjutas sinu käitumist kui olid äsja saanud iseseisvaks? (keskkond - resilentsus, üleminek, heaolu, kriminaalsus)
29. Kuidas tunned praegu, kas minevikus lastekodus elamine mõjutab kuidagi sinu käitumist? (heaolu, kriminaalsus)
30. Millised olid need tegurid, mis olid kõige tähtsamad lastekodus elades? Selgita (keskkonna mõju-resilentsus, heaolu)
31. Mida nimetaksid lastekodus elamise juures kõige paremaks/halvemaks? (heaolu, keskkond-resilentsus, kontrollküsimus)
32. Kuidas on praegu läbisaamine teiste inimestega? (kontrollküsimus, heaolu, keskkond-resilentsus)
33. Kas sul on töö praegu? Kindel elukoht?
34. Mis põhjstab praeguses elus kõige suuremaid raskusi? (kontrollküsimus, heaolu)
35. Kas tunned, et saad kedagi usaldada? (heaolu, kontrollküsimus)

Vabal valikul! Arutlemine vabas vormis tänase asendushoolduse süsteemi üle, ennetusvõimaluste ja võimalike probleemide üle mida intervjueritav ise välja toob.

III Tänamine. Tagaside pakkumine valmis töö näol peale kaitsmist.

Lihtlitsents lõputöö reprodutseerimiseks ja lõputöö üldsusele kättesaadavaks tegemiseks

Mina, Ailen Kalda,

1. annan Tartu Ülikoolile tasuta loa (lihtlitsentsi) enda loodud teose
ASENDUSKODUS KASVAMINE KUI HÄLBEKÄITUMIST MÕJUTAV TEGUR,

mille juhendaja on Anna Markina,

- 1.1.reprodutseerimiseks säilitamise ja üldsusele kättesaadavaks tegemise eesmärgil, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace-is lisamise eesmärgil kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni;
 - 1.2.üldsusele kättesaadavaks tegemiseks Tartu Ülikooli veebikeskkonna kaudu, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace'i kaudu kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni.
2. olen teadlik, et punktis 1 nimetatud õigused jäävad alles ka autorile.
 3. kinnitan, et lihtlitsentsi andmisega ei rikuta teiste isikute intellektuaalomandi ega isikuandmete kaitse seadusest tulenevaid õigusi.

Tallinnas, **23.04.2018**